гоюн сүрүлери илки бада енеп тарапың хайрына сүрүлипдир. Мундан башга-да күмүш байлыгың эсасы гөрнүши болупдыр. Сары алтыны, ак күмүши. (олары өзлери язгыда шейле атландырярлар) салгыт я-да совгат хөкмүнде гетирен ханлар каган янында абрайлы хасапланыпдыр. Түрк каганаты ве каганлары алтын күмүше гаты бай болупдырлар. Оларың алтындан ясалан тагтлары, алтындан ясалан мардаклары, алтындан ясалан челеклери ве алтындан ясалан шуңа мензеш байлыклары нәче диййсең болупдыр. Екаркы маталар ве харытлар билен бирликде бу язгыларда чөрекден ясалан бир хили ичги хем агзаляр, уруш энжамларындан гылыч ве найза ады язгыларда көп душ гелйәр. Найза олар «сүңңү» дийип ат берипдирлер. Мунуң өзи догрудыр. «Найза» сөзи парс сөзүдир.

Той эдип огул өйлендирмек дәби язгыларда өз беяныны тапыпдыр. Язгылары сиңе өвренмек билен түрк каганатында дөвлет гурлушыгының ве гошун гурлушының көп тарапларына гөз етирмек мүмкин. Язгыларда шол дөвлетде, шол дөвүрде, йөргүнли болан «Ябгу, шад буйрук, сүв башы, элтебер, чор» ялы бир гиден дөвлет ве гошун дережелери, чинлери душ гелйәр.

Бу язгыларда адалатсызлык, зулум ве эгрилик дөвлетиң сынмагының ве халкың даргамагының баш себәби хөкмүнде гөркезилйәр.

Акыла, билиме түрк каганлыгында улы орун берлипдир. Каганлар, Күлтегин, Тоньюкук ве бейлеки гахрыманлар өзлерини билге атландырярлар. Ягны акыллы ве билимли. Тоньюкук болса өзүниң билимли ве акыллы болмагы билен Билге каганың баш генешчисине өврүлйәр.

Язгыларда чеперчилиге, сунгата хем ёкары баха берипдирлер. Олар өзлериниң салдыран биналарының ичини-дашыны «бедиз», ягны чепер нагышладандыкларыны айдярлар. Шулар билен бирликде, язгыларың өзү-де чеперчиликден бош дәлдир. «Найза бойлы гарлары басып гечмек», «Биз маслыкларды, душманлар болса маслыга үйшен йыртыжы гушларды» «Биз мөҗеклердик, душман эсгерлери болса гоюн ялыды», «шәхердәкилер дага ярмашдылар, чыкдылар, дагдакылар болса индилер» ялы чепер гуралан сөзлемлере язгыларың дилинде көп душмак боляр.

Шу ерде бир ягдайы хем беллемекчи боляр с. Түрк каганларының бир топарының ады хәзир хем өзгеришсиз я-да аз-овлак өзгериш билен түркмен атларында сакланяр. Меселем, Мухан-Мухан гөрнүшинде, Кутлуг-Кутлуг гөрнүшинде, Кулы-Кулы гөрнүшинде, Кара Чор—Гара гөрнүшинде, Мочжы—Мочжын гөрнүшинде, Елыг (тегин) —Еллы гөрнүшинде, Ашыд—Ашыр гөрнүшинде сакланярлар.

4. Түркмен дилиниң тарыхыны өвренмекде Огуз-Орхон язгыларының әхмиети

Биз бу ерде материалы топлешдирип өвренмәге көп әхмиет бердик. Дил категорияларының хайсы меселелерине баглы болмаздан, оларың барыны бир битеви меселе хөкмүнде мысалларың тертип боюнча гелмегине гарап, оларың үстүнде дуруп гечдик. Себәби, бу ерде меселәни түркмен эдебиятының дилини аныкламагың нуктай-назарындан угур алып өвренйәрис. Озалы билен биз Огуз-Орхон язгыларының дилинде ишлигиң шу гүнки «-мак /-мек» билен гутарян инфинитив формаларының ёклугыны, ягны болманлыгыны беллемекчи. Бу форманың дерегине язгыларда ишлигиң буйрук формалары уланылыпдыр. Ишлигиң буйрук формалары хем инфинитив, хем буйрук формалары хөкмүнде уланылыпдыр. Эмма ишлигиң инфинитив формасыны ясаян «-мак /-мек» гошулмалары, хем-де шу гошулмалар билен ясалан ишлигиң инфинитив формалары Махмут Кашгарының «Диванү-лугати-эт-түрк» сөзлүгинде, шу гүнки диле махсус болшы ялы, тебигы бир зат болуп дуряр. Ишлигиң бу инфинитив формалары, диймек, VIII асыр билен XI асырың араларында эмеле гелипдир. Шу дөвүр ичинде түркмен дили шу гүнки ягдайына етмек угрунда кесгитли әдим әдипдир, өрән өсүпдир. Огуз-орхон язгыларында инфинитив формаларың ёклугы, шол дөвүрде дилиң ягдайының нәхилидигини, умуман, гөз өңүне гетирип билер. Шунуң үчин Огуз-орхон язгыларының дили биз үчин дүшнүкли болар, диени таманы этмек болмаз. Гадым дөвүрдәки сасаныллар дили хем шу гүнки парслар үчин дүшнүкли дәлдир. Шуңа гарамаздан, Огуз-орхон язгыларының дилинде шу гүнки түркмен дили билен оны айрылмаз баглаян

лексики ве грамматики ягдайлары нәче дийсең тапмак боляр. Илки биз Күлтегин хорматына багышланан кичи язгыдан мылаллар алярыс: «Токуз огуз беглери, будуны бу сабымын эдгүти эсид, катыгды тынла»,

Бу сөзлемде биринжиден «бег» сөзи хич өзгеришсиз шу гүнки түркмен дилинде болшы ялы уланыляр. «Катыгды тынла» сөзлерде биринжи сөз шу гүнки гүйчлендирижи «гаты» диен сөз везипесини ерине етирип гелйәр. «Тынла» сөзи болса «диңле» формасында уланыляр. Еие бир мысал: «Билиг билмез киси ол сабыг алып, йагру барып, киши өлтиг». Бу сетирдәки «надан» манысында гелен «билмез» сөзи хәзирки заман түркмен дилинде хем йөргүнлидир. Ишлигиң гелжек заманының ёклук формасындан сыпат ясамаклыгың түркмен дилине махсус бир ягдайдыгыны Магтымгулының «Иш мүшгүлдир аңламаза душ гелсе» диен сетириндәки, «аңламаз», сөзүниң мысалында гөрмек боляр. Ёкаркы мысалда «алып, барып» сөзлери хал ишлигиң шу гүнки формаларында гелипдирлер. «Барып» сөзи, меселем, «варып» формасында дәл. Ёкаркы мысалда гелен «сабыг» сөзүниң соңкы «-ыг» гошулмасы шол заман дилинде еңиш дүшүм формасы болупдыр. «Саб» сөзи болса өз манысындадыр. «Өтүкен йир олурып, аркыш-тиркиш ысар».

Бу мысалдакы «аркыш-тиркиш» сөзлери хем шу гүнки түркмен сөзлеридир. Шол ерден ене бир мысал. «Өзим кутум бар үчүн». Бу сөзлем дурщуна түркмен сөзлемидир. «Өзүм» чалышмасы шу вагт шейле формада уланыляр. «Кут-гут» сөзи хәли-шинди илиң агзындан дүшмән уланылян сөздүр. «Бар» ве «үчүн» сөзлери хем шу гүнки сөзлер ялы сакланыпдыр. «Кичи язгыда» «мен» чалышмасы хем душ гелйәр. Ашакдакы мысалда болса «мен» чалышмасы эелик дүшүм формасыны кабул эдип гелйәр. «Мениң сабымын сымады».

Бу сөзлемде эелик дүшүминде гелен «мениң» сөзи хәзирки заман түркмен дилинде хем шейле формада уланыляр. Ёкарда гөркезишлен еңиш дүшүмиң гадаланда язгыларда еңиш дүшүмиң шу ваггкы түркмен дилинде йөргүнли болан формасы-да уланыляр. Меселем, ёкаркы мысалда «сабымын», я-да «каганының сабын алматың» сөзлеминде «саб» сөзүни «сабын» формада еңиш дүшүмде гелши ялы. Шу ерде «ичиншашын» сөзлери гелйәр. Бу-да хәзирки заман түрк-

мен дилинде бир идиомадыр. Кичи язгыдан ене бир мысал: «Бенгүв таш токытдым, битидим. Аны көрип, анча билиң!».

Бу ерде «токытдым, битидим» сөзлеринде абсолют ишлигиң гечен заман формасының биринжи / шахс йөңкемеси-формасы «-дым /-дим» формалары, ягны гошулмалары билен ясаляр. Бу гошулмаларың өзи ве ишлигиң шу формасыны шейле ясамагың өзи түркмен дилине махсус болан айратынлыкдыр. «Аны» сөзү-де «оны» чалышмасының классык формасыдыр. «Көрип» сөзүнде болшы ялы «-ып, /ип» хал ишлик гошулмалары өз формаларыны шу гүн хем саклаярлар. «Билиң!» сөзи бу ерде хас хем гызыклыдыр. Бу сөз ишлигиң буйрук формасының көплүк саныдыр. Хәзирки заман түркмен дилинде хем бу сөз, «билиң, гелиң, алың» ялы формаларда уланыляр. Иң гызыклы ягдай бу ерде көплүк сан гошулмасының «ң» харпы билен ясалянлыгыдыр. Меселем, «билиң» дәл-де «билиң» формасында гелйәр.

Күлтегин хорматына багышланан улы язгыдан мысаллар алярыс: «...йагыз йир кылынтукда, экин ара...» сөзлеринде гелйән болса-да, умуман, түркмен сөзүдир. Түркмен дилинде «сарыягыз, гараягыз» дийилйән сөзлердәки «ягыз» сөзи шол «ягыз» сөзүдир. «Кылынтукда» сөзүниң соңкы вагт аңладян гошулмасының юмшак «да» болуп гелмеси-де түркмен дилине дегишли болан бир ягдайдыр. Умуман, ишлигиң бу формасы түркмен дилине махсусдыр. Магтымгулының «Гөрдүк сайы көңүл совар» диен сетириндәки «гөрдүк» ишлиги муна делил болуп билер. «Ара» сөзи хем бу ерде хәзирки заман формасында гелйәр, хемме ерде хем шейле. Ене бир мысал: «Олурыпан түрк будунын илин, төрүсин тута бермис». Бу ерде «будунын» сөзүндәки эелик дүшүм түркмен гошулмасыдыр. Ол «будунын» дәл-де түркменче «будуның» болуп гелйәр. «Илин, төрүсин» сөзлеринде болшы ялы, еңиш дүшүмиң шу формасы язгыларың дилине хас дегишлидир ве өрән актив уланыляндыр. Еңиш дүшүмиң бу формасы хем хәзирки заман түркмен дилинде гаты йөргүнлидир. Меселем: «Жемшит жамын гөзлән жаханы сөкдүк» диен сетирде «жамын» сөзүниң еңиш дүшүм формасында гелши ялы (бу сетир Омар Хайямың терҗимесинден алынды). Ёкаркы мысалың соңунда «тута бирмис» сөзлери гелйәр. Ишлигиң өтен заманының довам-

лылык аңладян формаларының бир гөрнүши болан бу форма ики ишлигиң гошулмасындан эмеле гелйәр. Түркмен дилинде бу форма хәзир хем хас йөргүнлидир. Меселем, «алыберди, гелиберди» ве ш. м.

Ине, ене бир айдың мысал: «Төрт булундакы будуныг коң алмыс». Бу ерде «булундакы» сөзде ики хәсиет түркмен дилине дегишлидир. Биринҗиден, бу сөзүң ортасында «н» харпы, гелйәр. Икинҗиден, вагт ве орун аңладян «дакы, дәки» гошулмалары хем түркмен дилине дегишли болан гошулмалардыр. Көп сөзи язгыларда «коп» формада хемме ерде душ гелйәр. Онуң эквиваленти «чок» ве «чох» формалары хич душ гелмейәр. Язгыларда гечен заман формаларының бир гөрнүшини аңладян «-мыс/-мис» гошулмаларының гапдалында «-мыш /-миш» гошулмалары хем довам эдйәр. Шол ерден ене бир мысал: «Өзиче кергек болмыс». «Өзиче» сөзи шол гадым формасыны үйтгетмән саклап гелйәр. Хәзир хем «өзүмче, өзүңче, өзиче» дийилйәр. «Өлди» манысында гелйән «кергек болмыс» сөзи түркменлерде уланыляр. Өлен адам хакында «худая герек болупдыр» дийчлйәр. Йөне, ол биринҗи вариантда «худайсыз» уланыляр. «Анта кисре иниси каган болмыс». Бу сетирдәки «ини» сөзү-де шу гүнки түркмен сөзүдир. Шу ерден ене бир мысал: «Ягысы кон тег эрмис». Бу сөзлемде гелйән «ягы» сөзи хәзирки заман түркмен дилинде хем шу формада сакланяр. Бу ердәки «тег» сөзи хәзир «дек» формасында уланыляр. «Будуныг күң эдмис, кул эдмис». Бу ердәки «күң» сөзи гырнак манысындадыр. Түркменлерде «Йүпеги сакламасаң йүң болар, бикәни сакламасаң күң болар» диен аталар сөзи бар. «Еди йолы сүлемис». Бу сетирде гелйән «йолы» сөзи «кере» манысындадыр. Хәзир бу сөз «йола» гөрнүшинде уланыляр, «Еди йолы, еди йола, еди кере» диймекдир. Шол язгыдан ене бир мысал: «Көгменаша, кыркыз йирине теги сүледимиз».

Ишлигиң буйрук формасына «-а -е» гошулмаларыны гошуп хал ишлик ясамак хем түркмен дилиниң хусусы айратынлыкларындадыр. (ёкаркы мысалдакы «аша» сөзүнде болшы ялы. Бу форманы Сейдиниң «Горкы эде-эде русвамыз чыкды» диен сетириндәки «эде-эде» сөзлериниң мысалында гөрмек боляр. Ченли манысында болан «теги» сөзи хем түркмен дилинде

хәзир «дек» гөрнүшинде уланыляр. «Йир, суб идисиз болмазун...». Бу мысалдакы эесиз манысында болан «идисиз» сөзи өз көне формасыны үйтгетмезден хәзир хем бизде актив уланыляр. Ёклугы аңладян «-сыз/-сиз» гошулмалары-да, ёкаркы сөзден гөрнүши ялы Огуз-орхон язгыларының дилинде актив болупдыр. Ёкаркы мысалда үчүнҗи шахсда гелен буйрук формасының ёктук галышында «болмазун» гөрнүшинде гелипдир. Бу бизиң шу гүнки «болмасын» гөрнүшинде уланян сөзүмиздир. Хас гызыклы ери хем онуң «олмазун» дәл-де «болмасун» формасындалыгыдыр. Ене бир мысал: «иниси эчисин билмез эрти, оглы каңын билмез эрти». Ишлигиң гелҗек заман отрицател формасыны аңладян «-маз/-мез» гошулмасы, ёкаркы мысалың гөркезиши ялы, язгыларда актив уланылыпдыр. («Билмез эрти»). Бу ерде түркмен дилине махсус болан ениш дүшүмли сөзлериң «эчисин, каңын» ялы формалары уланыляр. Бу форма ол дүшүмиң язгыларда уланылан иң актив формасыдыр. Күлтегиң хорматына багышланан улы язгының 23-нҗи бөлеги «Өкүн!» диен сөз билен башланяр. Бу сөз өзүниң буйрук формасы боюнча-да, манысы боюнча-да формасыны үйтгетмән хәзирки заман түркмен дилинде актив уланыляр. Ене бир мысал: «Сүңүкүң тагча ятды».

Бу ерде әхмиетли ягдай икинҗи шахс йөнкеме гошулмасының «-ын/-ин» формасындалыгыдыр. «Сүңк» сөзүниң өзү-де түркмен сөзүдир. Атларың соңына гошулып гелип, меңзешлиги аңладян «-ча /-че» гошулмасы хем түркмен гошулмасыдыр. Ёкаркы мысалда бу «тагча» сөзүнде гелипдир. Түркмен дилинде, «аграмы аныкча, көлегеси көшекче» диен халк аңлатмасының барлыгыны хеммәмиз билйәрис. Ёкаркы мысалың соңкы «ятды», сөзи өзүниң «-ды» гошулмасы билен хем манысы боюнча түркмен сөзүдир ве хич бир өзгеришсиз хәзир хем шейле уланыляр. «Балбал тикдим» сөзүндәки «-дим» гошулмасының юмшаклыгы барада хем ёкаркы ягдайы айтмак болар. Шу ерде шейле бир ягдайы беллэп гечмекчи боларыс. Бир гиден дүшнүксиз сөзлер язгыларда бар. Шол сөзлер бейлеки түрки диллере дүшнүклидир дийип, асла пикир этмек болмаз. Меселем, «балбал» сөзи. Бейле сөзлер көпелиң сөзүң сөзлүк составындан дүшүп гидипдирлер. Иним Күл тигин бирле сөзлешдимиз». Бу сетирдәки

«иним» сөзи барада өң айдылып гечилди. «Бирле» сөзи гечмиш түркмен прозасының сөзүдир. Хәзирки заман түркмен дилинде ол «р» харпы ортадан ташланып «биле» гөрнүшинде уланыляр. «Сөзлешмек» сөзи хем түркменчедир. Бу язгыда ишлигиң «булундакы, учдукда» формалары хем гайталаняр. Бу формаларың язгыларың хемме еринде душ гелйәндигини, оларың гаты активлигини шу ерде белләп гечмелидирис. Огуз-орхон язгыларының дилинде «-ин / -ын, -ун -үн» гошулмалары атлара гошулып «биле» манысыны аңладярлар. Меселем: «азкына әрин тезип барды». Манысы «аз санлы эсгер билен гачып гитди» диймекдир. Бу сетирдәки «тез, тезип» сөзү-де түркмен сөзүдир. Хәзир ол «тес» гөрнүшинде уланыляр. Ёкаркы гошулма дегишли ене бир мысал: «Бир әри әриг окун урты» ягны, «бир эсгери ок билен урды». Огуз-орхон язгыларының дилинде вагт-орун дүшүм гошулмалары «-да /-де» гошулмаларының гапдалында «-ка /ке, -га/ге» гошулмалары билен хем аңладылыпдыр. Меселем: «Ол йылка түргис тапа Алтун йышыг тога-Артис үгүзиг кече йорыдымыз» (Ол йылда түргиш тарапа Алтын йышындан гечип, Иртиш дерясындан гечип, йөридик, йөрүш этдик). Бу ерде «Ол йылка» сөзи «ол йылда» манысындадыр. Шейле-де, «Тога» сөзи «галмак, ёкары чыкмак» манысындадыр. Ягны, «Алтай дагларына ярмашып, мүнүп», диймекдир. Бу ерде «тога, кече» сөзлери хал ишлик болуп гелйәрлер. Бу хәзирки заман түркмен дилиндәки хал ишлигиң «бара, гиде, гиде» ялы формаларыдыр. Иң соңкы «йорыдымыз» сөзүде «йөремек» сөзүниң шол вагтки ёгын формасыдыр. «Бир йылка биш йолы сүңүшдимиз». Бу ерде хем «бир йылка» сөзи «бир йылда» манысындадыр. Шол ерден ене бир мысал: «Алты әриг санчды, сүв тегисинде йитинч әриг кылычлады» (Алты эсгери санчды, гошун чакнышыгында единжи эсгери гылычлады). Бу ерде «санчмак, гылычламак» сөзлери-де хәзирки заман түркмен дилинде уланыляр. «Аз будун анта ёк болты. Мысалда вагт-орун дүшүми «-та» гошулмасы аңладып гелйәр, бу гошулма-да язгылара дегишли болан гошулмадыр. «Йок болмак» сөзи хем хәзирки заман түркмен дилиниң сөзүдир. Ене бир мысал: «Эчим каган или камашык болтукында». Бу сетирдәки «камашык» сөзи говшак диймекдир. Түркмен дилинде «гөзүм гамашды» дийилйәр. Му-

нуң манысы «гөзүм говшады» диймекдир. Бу ерде «болтукында» сөзи өрән гызыклыдыр. Ол «болтукда» дәл-де «болтукында» болуп гелйәр. Бу тайда, догры, онуң эдеби формасы алныпдыр. Хәзирки заман түркмен дилинде ишлигиң шейле эдеби формасы хас йөргүнлидир. Аламда, боламда, дурамда» ялы эдеби дәл формаларың терсине, «аланымда, боланымда, дуранымда» дийилйәр. Күлтегин хорматына багышланан улы язгыдан ене бир мысал. «Балыка бармады». Бу ерде «балык» шәхер манысындадыр. Бу ерде бу сөзе гошулан йөнелиш дүшүм гошулмасы (-а) хәзирки заманда уланылян йөнелиш дүшүм гошулмасыдыр. «Бармады» сөзү-де өтен заман формасының түркмен вариантыдыр. Бу ерде ишлигиң гечен заман формасы юмшак «ды» гошулмасы билен аңладылыпдыр.

Билге каган хорматына багышланан язгыдан мысаллар аларыс. «Алты отуз яшыма чик будун кырк аз бирле ягы болты». Бу ерде вагт-орун дүшүм гошулмасы «йашыма» сөзүнде өң гөрлүп гечилиши ялы йөнелиш дүшүм формасында гелйәр. Хакыкатда болса «йашыма» сөзи «яшымда» манысындадыр. «Бирле ве ягы болмак» сөзлери-де хәзирки заман түркмен сөзлеридир. Шу ерден ене бир мысал: «Түргис будуныг уда басдым» (Түргиш халкының үстүни уйкуда басдым). Бу ерде гелен соңкы «басдым» сөзи юмшак гошулма билен бирликде арасса хәзирки заман түркмен сөзүдир. Ол шол болушыны өзгертмән, хәзирки вагтда хем актив уланыляр. Ене бир мысал: «Каганын, йабгусын, шадын анта өлүртим» (Каганыны, векилини, вezирини ол ерде өлдүрдим).

Бу ерде, биринжи үч сөзде еңиш дүшүм формасы гысга формада гелйәр, ягны «каганыны, ябгусыны, шадыны» дәл. Еңиш дүшүмиң шу гысга формасы язгыларда баш формадыр. Шуна середенимизде, еңиш дүшүмиң гошулмалы формасы, ягны ёкаркының икинжи варианты соң дөрәндир, диен нетижә гелмек болар. Бу форма XVIII XIX— асырларда хем хас йөргүнли болупды. Магтымгулының.

Баша баглап диваналык кеменди,
Сергедип етиндим шикын семендин —

диен сетирлеринде бу ягдайы сынламак болар. Шол ерден ене бир мысал: «киен балыкда маңа уккады келти» (Ша-

херден адам маңа боюн болмага гелди). Бу ерде «маңа» сөзүнде түркмен дилиниң, түркменче «маңа» чалышмасыны ясаяр, «ң» сеси билен гелен түркмен дилине махсус болан чалышманы эмеле гетирйәр. «Балыкда» сөзүне гошулан вагт-орун дүшүмиң гошулмасы хем юмшак «да» гошулмасыдыр. Шу ерде шейле бир ягдайы белләп гечмек зерурдыр. Язгыларың дилинде ишликлериң өтен заман формалары юмшак «-ды /-ди» гошулмалары билен-де, меселем, «басды», гаты «-ты -/ти» гошулмалары билен-де, меселем, «болты» аңладылыпдыр. Бу ягдай вагт-орун дүшүм гошулмалары болан сөзлере-де дегишли (V) язгылары болса бир адам языпдыр. Шу ерден нәме үчин бу ве бейлеки дүшүм гошулмалары, я-да, умуман, гошулмалар ики вариантлы я-да көп вариантлы боляр диен сораг гелип чыкяр. Бу ягдай огуз тирелериниң арасында шол вариантларың хеммесиниң йөргүнли боландыгына шаятлык эдйәр. Шонуң үчин битигчи даннамаң оларың хеммесини чем гелен еринде уланыпдыр. Ене бир мысал: «Бес балык аны үчин озды» (Бәшбалык шонуң үчин абат галды). Бу ерде «аны» сөзи эелик дүшүм формасында гелипдир. «озды» сөзи өзүниң юмшак гошулмасы билен шу гүн хем түркмен дилинде йөргүнлидир. Шу язгыдан башга бир. мысал: «Йерин, субын ыдып, табгачгару барды». Бу ерде «ер, суб» сөзлериниң еңиш дүшүм формаларындадыгындан башга-да «барды» сөзи шу гүнки түркмен сөзүдир. «Бу ерде маңа кур болты» (бу ерде маңа важып болды). Бу ерде хем йөнелиш дүшүмли «маңа» чалышмасы түркменчедир. Гызыклы ягдайың бири «болты» сөзи хич ерде «олды» формада гелмейәр. Язгыларда «сүнүшдим» сөзүниң соңкы өтен заман гошулмасы хемме ерде «-дим» гөрнүшде юмшак болуп гелйәр. Бу хәзирки заман түрк дилиниң канунына гаршыдыр. Хәзирки заман түрк дили боюнча ол гаты «тим» болмалы. Ене бир мысал: «Эбин, баркын анта боздым» (өйүни, көшгүни ол ерде боздум». Бу ерде «боздум» сөзү-де түркменчедир,. ол шу вагт хем өңки формасыны саклаяр. Ене бир мысал: «Уйгур элтебер йүзче эрин илгерү тезин барды» (Уйгур элтебери йүзә голай эсгери билен илерик (гүндогара) гачып гитди.) «Тезмек, бармак» сөзлери, овал белленилиши гечилиши ялы, хәзир хем өзүниң гадым формаларыны саклаярлар. Шол ерден ене бир мысал: «...аркышы келмеди, аны анытайын, тип сүледим» (пач-хырачлы аркышы гелмеди, оны аңына гетирейин, дийип, гошун чекдим). Бу ерде иң гызыклы форманың бири «анытайын» сөзүндәки буйрук форманың биринжи шахсыны аңладян «айын» гошулмасыдыр. Бу гошулма язгыларда хемме ерде хем шу формада гелйәр. Хәзирки заман түркмен дилинде бу форма өзүниң гадым гөрнүшини саклапдыр. Меселем, «алайын гелейин болайын» ве башгалар. Шол язгыдан ене бир мысал: «Бунча будун сачын, кулкакын, йаңакын бычды» (мунча халк сачыны, гулагыны, яңагыны кесди, йолды) Бу ердәки «йаңак» сөзи «ң» харпы боланы үчин түркменчедир. «Сач» сөзү-де дүшнүкли сөздүр. «Бычды» сөзи «кесмек» диймекдир. Түркмен дилиндәки «пычак», «пычгы» сөзлери шу сөзден ясаландыр. «Кышын кытан тапа сүледим, отуз артукы токуз йашыма йазын татабы тапа сүледим». (Гышын кытанлара тарап гошун чекдим») «Кышын, йазын» сөзлери шол дуршуна хәзир хем уланыляр.

Шу ерде бир ягдайы айратын белләп гечмекчи болярыс. Билге каган хорматына багышланан язгының ики еринде «түркме будуныма» диен сөз бар. С. Е. Малов ве Г. Айдаров муны «түркиме будуныма» гөрнүшинде язярлар ве «түрк халкыма» дийип, дүшүндирйәрлер. Эмма шейле язмак ве дүшүндирмекчиг гелйәр. «Түркүме, халкыма» диен сөз гурлушы шу вагта ченли бир дилде тебигы зат болан дәл болса герек. Биринжи сөз оригиналда «түркиме» дәл-де «түркме» языландыр. «Түркме будуныма» гөрнүшинде языландыр. Олар «түркиме будуныма» гөрнүшинде ködүрлейәрлер. «Түркме» сөзи бу ердәки «түркмен» сөзүниң деслапкы гөрнүши болмагы мүмкин. Онуң «түркмен халкыма» болмагы мүмкин. Шейле ягдайда тебигы эшидилйәр.

Билге каган хорматына багышланан язгыдан мысал алмагымызы довам этдирйәрис: «Кара кисин, кок тейинин сансыз келүрин, коп котты» (гара самырыны, гөк гундузыны сансыз гетирип гойдулар).

Бу ерде «сансыз» сөзи шу вагт хем өз гадым формасыны үйтгетмән сакляяр. «Тейин» сөзи хем түркменчедир. Ол гундуза меңзеш хайван ады, түркменче хем тейиң дийилйәр. Бизиң хәзирки «көп» сөзүмиз язгыларда «коп» гөрнүшинде душ гелйәр. Ене бир

мысал: «Қаңым түрк билге каган олуртукында».
Бу ерде «олуртукында» сөзүнде, өң гөрлүп гечилен,
«аланында, боланында» сөзлериндәки ялы, түркмен
дилиниң эдеби формалары уланыляр. Ене бир мысал:
«Қызын эртеңү улуг төрүн оглыма алы бертим». Бу
ерде гелйән «алы бертим» сөзи гошма ишликдир. Ол
хәзирки заман түркмен дилинде «алып бердим» гөр-
нүшинде, геплешик дилде болса гадым гөрнүшини үйт-
гетмән уланыляр. «Улуг төрүн» сөзи улы «дабара би-
лен» диймекдир. Шол ерден ене бир мысал: «эмгет-
мәң, толгатмаң» (эмгек гөркезмән, толгундырман,
хорламаң). Ишлигиң буйрук формасының ёклук гөр-
нүши, ёкарқы мысалдан гөрнүши ялы, хәзирки вагтда
хем өз гадым формасыны сакланлыр. Хәзир хем «ал-
маң, гелмән» дийилйәр. «Огуз-орхон язгыларында чы-
кыш дүшүми вагт-орун дүшүм формасында көп га-
бат гелйәр. Меселем: «Бу каганында бу беглериг-
де, йеринде, субунда адрылмасар» (Бу каганындан,
бу беглериндeн, ериндeн, сувундан айрылмасаң).
Бу ерде чыкыш дүшүм гошулмалары вагт-орун дү-
шүм гошулмалары ялы «-да/-де» гөрнүшлеринде
гелйәр. Эмма барындан әхмиетлиси «каганың, ериң,
субуң» сөзлеринде эелик дүшүм гошулмасының түрк-
менче «-ң» сеси билен аңладылянлыгыдыр. Ене бир
мысал: «Өзүн эдгү көртечи сен, эбиңе киртечи сен,
буңсыз болтачы сен», (өзүң ягшы яшар сен, өйүңе
мыдам гирип чыкар сен, ягны өйүңден айрылмарсың,
гамсыз боларсың).
Бу ерде «өзүн» сөзүнден башга-да бирнәче сөз
түркменче «-ң» харпы бардыр. «Таш токыдым көңүл-
дәки сабымын» (көңүлдәки сөзүми даша чыздырдым).
Бу ерде «көңүлдәки» сөзи өзүниң манысы ве «-ң»
сеси билен, вагт-орун дүшүм гошулмасы билен түйс
түркменчедир. Шу ерде биз бир ягдайы белләп геч-
мелидирис: Бир топар сөзлер бизе дүшнүксиздир.
Йөне олар өз, гезегинде, бейлеки түрки диллер үчин
хем дүшнүксиздир. Әхмиетли зат язгыларың дилиниң
эсасы огуз дилидир. Түркмен дилини өвренмәге, ол,
бейлеки диллере гаранда, көп материал берйәр. Месе-
лем, «суб» сөзи. Ол хич бир түрки дилде хем
өзүниң шол болшуны сакламандыр.
Шол язгыдан ене бир мысал: «Мениң сабымын
сымады».
«Мениң» чалышмасы бу ерде, хәзирки заман түрк-

мен дилинде болшы ялы, эелик дүшүм формасында-
дыр.
Тоньюкук хорматына багышланан язгыдан мысал-
лар алярыс: «Илтерис каган болайын» (Мен Илтериш,
каган болайын).
Бу ерде «болайын» сөзи гаты гызыклы формада-
дыр. Ишлигиң буйрук формасының биринжи шахсыны
аңладян бу форма «-айын/-ейин» гошулмалары билен
ясаляр. Хәзирки заман түркмен дилинде ёкаркы фор-
маны ясамак үчин уланылян еке-тәк формадыр.
«Огуз-орхон язгыларында» чыкыш дүшүм вагт-орун дү-
шүми билен хем аңладыляр. Меселем: «Анта өтрү
каганыма өтүнтүм».
Бу ерде «анта өтрү» сөзи «андан өтри» манысын-
дадыр. «Қаганыма» сөзүнде йөнелиш-дүшүм формасы
шу гүнки ялы үйтгемән гелйәр. Ене бир мысал: «Огу-
зы йеме тарканч ол» (Онуң огузы-да даргав ол.),
Сөзлемиң соңунда «ол» сөзүни гетирип, сөзлеми шей-
ле гурмак огуз дилчне махсус дийип, Махмуд Кашга-
ры айдяр. Ене бир мысал: «Қырк азыг ука басдымыз»
(кыркызлары уйкуда басдык).
Бу ерде «укы» сөзи хәзирки заман формасындадыр.
Диңе онуң соңундакы «-а» гошулмасы вагт-орун дүшүм
гошулмасыдыр. «Басмак» сөзү-де түркменчедир.
«Өңден кагангару сүв йорытым».
Бу ерде «өңден» сөзи хич бир өзгеришсиз хәзир-
ки заман формасыдыр. (Өңден, ягны өң тарапдан,
гүндогардан кагана тарап гошун йөрүделиң).
Моюн Чор хорматына багышланан язгыдан бирнәче
мысал алярыс. «Анта йана түсдим, өтүкен ирин
кышладым». Бу ерде «анта» сөзи формал тайдан вагт-
орун дүшүмде болса-да ол чыкыш дүшүмиидедир.
«Анта йана» диймек, «андан гайдып, доланып» диймек-
дир. «Кышладым» сөзү-де түркменчедир, хеммә бел-
лидир. Ене бир мысал «...битигимин анта йараттым».
Бу ердәки «йаратыттым, токытдым» ялы ишлигиң
буйрук форма гошулмалары хич өзгеришсиз хәзирки
заман түркмен дилинде гадым гөрнүшлерини сак-
лаярлар. Ене бир мысал: «Татарыг айтдым табышган
йыл» (товшан йылы татары жогапкәрчилиге чекдим)
«Айтдым» сөзи түркмен дилине дегишли болан сөз-
дүр. Ол шол гадым гөрнүшини үйтгевсиз сакландыр.
«Өригин анта йаратытдым» (Көшги шол ерде гурдур-
дым). «Өрик» сөзү-де түркмен сөзүдир. Түркменлер-

де өйленен ве дурмуша чыкан огланы, гызы илкинжи гиже «өрүк» өс салмак дәпдир. Олара көшк арзув этмек ырымыдыр. Ене бир мысал: «Бергүмиң, битигимин, анта йасы ташка йаратытдым» (битигими, аламатларымы ол ерде ясы даша чыздырдым).

Бу ерде гелен «йасы» сөзи-де түркменчедир. Ол өзүниң гадым формасыны хәзир хем саклап гелйәр. «Сиз ташыкың, чикиг ташыгырың, тимис. Мен ташыкайын — тимис», (Сиз аяга галың, чиклери-де аяга галдырың, — дийипдирлер. «Мен-де аяга галайын — дийипдир). «Ташык» сөзи бу ерде «долуп-дашмак» сөзүндедир, ол «гозгалаң» манысында гелйәр. «Ташыкың, ташыгырың, ташыкайын» сөзлери өзлериниң сонларындакы буйрук форма гошулмалары билен түркменче сөзлердир. Бу ягдай язгыларда душ гелйән әхли буйрук формалара дегишлидир. Моюн Чор хорматына багышланан язгыдан ене бир мысал»: Сөзүңе йазмайын тиди, йаңылмайын тиди. Буйрук формасының биринжи шахс ёклук аңладян «йазмайын, йаңылмайын» сөзлери өзлериниң манылары боюнча-да, гошулмалары боюнча-да гадым формаларыны бир өзгеришсиз хәзирки заман түркмен дилинде саклапдырлар. Мысалларың саныны мундан хас хем көпелтмек мүмкин. Йөне артык сөз узатман бөлүми шу ерде сонлаярыс. Ёкарда гөркезилен мысаллар Огуз-орхон язгыларының эсасында огуз дилиниң дуряндыгыны айдың гөркезйәрлер. Олар түркмен дилиниң тарыхыны өвренмекде, «Огуз-орхон» язгыларының биринжи материал чешмедигине, бу ишде оларың бичак улы әхмиетиниң барлыгына шаятлык эдйәрлер.

Шу ишиң соңунда «Огуз-орхон» язувының элипбийини ве гөнүкмө хөкмүнде бирнәче овнук язгы-ядыгәрликлери ерлешдирйәрис. Бу овнук язгылар С. Е. Маловың «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» диен китабындан алынды. Бу язувда язылан язгылары окамак үчин бирнәче ягдая үнс бермели. Көп халатларда ики я-да үч сөзүң арасы ачылман языляр. Окалан махалында бу ягдай гөз өңүнде тутулмалы. Эсасы кынчылыкларың бири көп халатларда бир харп билен ики харпың аңладылышлыгыдыр. Меселем, үч харплы «тер» сөзи ики харп билен «тр» гөрнүшинде языляр. Я-да дөрт харплы «эдгү» сөзи үч харплы «дгү» гөрнүшинде, бәш харплы «секиз» сөзи үч харплы «скз», үч харплы

«алп» сөзи «лп» гөрнүшинде языляр. Бу ягдай язувы окамагы кынлашдыряр. Язгылары окамак үчин олардакы сөзлериң манысыны хем билмек зерурдыр.

II БАП

IX АСЫРЫҢ СОҢЫ ВЕ X АСЫРЫҢ БАШЫНДАКЫ ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫ. ГОРКУТ АТА ВЕ ОНУҢ «КИТАБЫ ДӘДЕ ГОРКУТ» КИТАБЫ

Бу бапда илки Горкут атаның түркмениң яшулусы ве парасатлы дөвлет ишгәридиги субут эдилйәр. Соңра Горкут атаның «Дәде Горкут китабының» мазмуны ве онуң огуз дурмушының беяныдыгы гөркезилйәр. Ондан соң огузларың түркмендигини, түркменлериң болса огуздыгыны автор гадымы тарыхлара салгыланмак билен субут эдйәр. Шулар билен бирликде бу ерде китабың идея ве чеперчилик мазмуны барланып гечилйәр. Бабың соңунда китабың дили анализ эдилйәр.

Горкут Ата тарыхы бир шахсыет болуп, ол өңде беллейшимиз ялы, түркмен яшулусы ве парасатлы дөвлет ишгәри болупдыр. Горкут Атаның асыл ады Горкут болупдыр. Она лакам хөкмүнде «ата» ве «дәде» сөзлери соң гошулыпдыр. «Ата» лакамы эсасы ве баш лакамыдыр. Себәби Горкут хакында эсасы маглумат берйән Абулгазының «Шежереи теракиме» китабында, «Горкут атаның өз «Дәде Горкут» атлы китабында, Алышир Новайының «Несайымул-мухаббет» атлы тезкиресинде Горкут, Горкут ата дийлип атландырыляр. «Дәде» сөзи лакам хөкмүнде дине бир боюң соңунда агзаляр. Эмма түркмен халкының арасында шу лакамларың хер икиси-де йөргүнлидир. Горкут Атаның какасының ады Гара хожадыр. Горкут гелип чыкышы боюнча Марыдан болупдыр. Ол үч саны түркмен патышасының везири болупдыр. Ол өрән узак яшапдыр. Арадан чыкан йыллары X асырың биринжи ярымы болупдыр. Горкут Атаның парасатлы түркмен дөвлет ишгәри боландыгыны субут этмек үчин тарых китапларына ве тарыхы документлере йүзленелиң. Илки бу барада Хыва ханы Абулгазы Бахадур ханың «Шежереи теракиме» (Түркменлериң несил агажы) атлы китабына салгыланярыс. Бу китап XVII асырда,

1071 хижри йылында язылыпдыр. Бу сене милады
йылының 1660—1661-нжи йылларына габат гелйәр. Бу
тарых китабы, адындан белли болшы ялы, гадым дө-
вүрлерден башлап түркмен патышаларының тарыхыны
язып гөркезйәр. Онда гөркезилйән маглуматларың
хеммеси ыгтыбарлы маглуматлардыр. Абулгазы түрк-
мен тарыхына дегишли гадымы дөвүрлерден галан
маглуматлары йыгнап, тарыхы чешмелере салгылан-
мак билен түркмен патышаларының дурмушындан өз
дөврүне ченли сакланып галанларыны йыгнап бу ки-
табыны языпдыр. Шейлелик билен, бу китап түркмен
тарыхына дегишли болан китапдыр, ол хут гысга-
жык түркмен тарыхыдыр, гысгача беян эдилен
түркмен патышаларының тарыхыдыр. Абулгазы өз ки-
табының сөзбашында шейле язяр: «Түркмениң молла-
лары ве беглери мениң тарыхны яхшы билерүмин
эштип тururлар. Дахы бир гүн барчалары гелип арз
кылдылар ки бизниң ичимизде «огузнама» көп турур
[1] («нама» сөзи, илки хемише «тарых» сөзи маны-
сында уланылыпдыр. Меселем: «Ченгизнама», «Тей-
мурнама», «Шанама», «Жеңнама» ве башгалар). Эмма
хич яхшысы ёк, барчасы галат ве бириси бирисине
кувафык эрмес. Хер хайсы бир түрлүк ве бир лурус­т
ыгтыбар кылгу дек тарых болса эрди. яхшы болур
эрди, тип өтүн кылдылар. Эрсе анларның өтүнлерни
кабул кылдым... Такы бу китабга «Шежерен тера-
киме» тип ат гойдук.... Инди Адамдан тә бу вагтага-
ча ким тарых миң етмиш бирде турур түркменлери-
ниң ве соң түркмен адыны гөтерип түркменге ко-
шулган иллериниң анча билгенимизни бир-бир айталың.
Билмегенимизге не алач» [1]. Шу цитатаны алмакдан
бирнәче максат гөз өңүнде тутдык. Бириңжиден, бу
тарых китабының өзүнден өңки тарых китапларының
эсасында язылландыгыны гөркезмек үчин, сонра болса
шу китабың ичиндәки материалларың хеммесиниң
түркмене дегишлидигини гөркезмек үчин алдык. Шу
ерде ене бир ягдайы белләп гечмелидирис. Горкут
Атаның түркмен яшулусы ве парасатлы дөвлет иш-
гәрдигини гөркезмек үчин оны кәбир тарыхы вакала-
рың ичинде гөркезйәрис, йөне бу тарых китабының
бүтин мазмуныны санап гечмек бизиң везипәмизе
гирмейәр.

Абулгазының бу китабында, бейлеки тарых ки-
тапларында болшы ялы, огузларың түркмен ве түрк-

менлериң огуз боландыгы хакында хемме тараплы маглуматлар берилйәр. Бу маглуматлары беян этмеги мен шу бабың үчүнжи бөлүмине гоюп, бу ерде диңе Горкут Атаның шахсыетине ве онуң түркмен яшулусы ве парасатлы дөвлет ишгәри боландыгына дегишли болан маглуматлары алярын. Бир ерде Абулгазы шейле язяр: «Ынал ханның заманындан тә биз бу китапны язган чагкача бир-бир айтурмыз, барчасы раст турур, хич галаты ёк турур. Эмма Гузы Явы хан бирлен Ынал ханның арасында нәче йыл өтгенин жезм айта билмей биз. Андак хем болса аз айталы, шаят көп айтсак, ялган болгай. Төрт мүң йыл бар турур. Андан билермиз ким Огуз хан Кеюмерс заманында эрди. Ынал Явы ханның везир векили кайы халкындан Горкут Ата эрди. Ол бизниң пыгамбермизниң аталарының иниси Апбас евладының огланлары Багдат шәхеринде Бәш йүз йыл патышалык кылдылар. Горкут анларың заманында эрди. Кеюмерс билен Апбас огланларының арасы бәш мүң йыл турур. Бес өзүңиз хасап кылың Гузы Явы хан бирлен Горкут Атаның ханы Ыналның арасы нәче йыл болур». Гузы Явы хан Огуз ханның бәшиленжи оглы турур. [1. 40 с.]

Бу ерде Абулгазы Горкут Атаның яшан дөврүниң Апбасыларың халыпалык дөврүнде болуп гечендигини айдяр. Йөне Апбасылар халыпалыгы, ягны хәкимети Абулгазының айдышы ялы, бәш йүз йыл болман, дөрт йүз йыл болупдыр. Абулгазы өзүниң китабында ики саны башлангыжы тутарык эдийәр. Бәш мүң йыл мундан өң патышалык эдип гечен түркмен патышасы Огузханың династиясының патышалыгы онуң бәшинжи оглы болан Гузы Явы хана ченли белли. Гузы Явы хандан соң маглумат, тарыхы документлер йитйәр. Кимиң, кимлериң патыша боландыгы белли дәл. Соңра Мухаммет пыгамбериң заманына якын түркмен патышасы огузхан династиясындан Ынал Явы хандан башлап бу маглуматлар ене системалы суратда беян эдилип башлаяр. Шонуң үчин бу ерде Абулгазы көне дөври Гузы Явы хан билен гутарып ондан соң, такмынан, дөрт мүң йыл гечирип түркмен патышалыгыны, огуз династиясыны Ынал Явы ханың ады билен янадан башлаяр.

Горкут Атаның шахсыетине дегишли ене бир мысал алярыс. Абулгазы «Ынал Явының хан болганының

зикри» атлы бөлүмиңде шейле язяр: «Қайы Гара хожаның оглы Горкут Ата, Салур, Энкеш, хожа, ве Иве Шабан хожа башлык барча огуз или йыгылып, кайы халкындан Ынал Явыны патыша гөтердилер. Везири Горкут Ата эрди. Горкут Ата хер немерсе тисе, Ынал Явы аның сөзүнден чыкмас эрди. Горкут Атаның кераматлары көп эрди. Ики йүз тогсан бәш йыл өмүр тапды. Үч патышага везир болды. [1, 42 с.].

Бу ерде хем Горкут Атаның түркмен тиреси кайыдан боланлыгы, онуң түркмен патышасы Ынал Явының везири боландыгы, хем-де онуң «Дәде Горкут китабында» гөркезилиши ялы керaматлы боландыгы айдыляр. Бу ерде Горкут Ата ики йүз тогсан бәш йыл өмүр сүрди дийилйәр. Бу сөзлерден онуң өмрүниң хас узын боландыгы айдың гөрүнйәр. Биз 140, 150, 170 яшан адамларың боландыгыны ве бардыгыны билйәрис. Шу ягдайлара гаранында, Горкут Атаның гөркезилйән өмри шейле бир гең галарлык ве болмажак зат дәл дийип, дүшүнип билерис. Йөне, элбетде, бираз улалдылан болмагы хем мүмкиндир. Шунча көп өмүр сүрени үчин Горкут Атаның илкинжи йыллары пыгамбер заманына якын ве орта хем соңкы йыллары апбасыларың халыпалык деврүне габат гелйәр. Онуң үч патыша везир болуп билендиги хем өмрүниң узак боландыгы билен дүшүндирилйәр.

Сонра Абулгазы сөзүни довам этдирип шейле язяр: «Ынал Явы ети йыл патышалык кылды. Ики оглы бар эрди, улы оглуның аты Ал, кичикиниң аты Дүели кайы. Ынал Явы хан өлер болганда Дүели кайыны орнунда олтуртып, гитди. Дүели кайы хем Горкут Атаның сөзүне амал кылур эрди ве такы Горкутдан башга ики ынак (ынамдар көмекчи) беги бар эрти. Бирнси баяндур илиниден Букдуз, атлы, ве такы бири икдирден Дүие атлы. Дүели кайы көп йыллар патышалык кылды. Оглы ёк эрди. Ашын ашап ве яшын яшап, узак өмүр тапып, вефат кылды» [1. 43 с.].

Огуз ве түркмен билен Горкут Атаның баглы боландыгыны, Горкут Атаның хут өзүниң түркмен боландыгыны, шол вагтки огуз ве түркмен сыясатының меркезинде Горкут Атаның дурандыгыны хас айдың, хемме тараплы гөркезмек үчин, ашакда «Дүели кайының иниси Эркиниң патыша болганы ве оглы Туманның

дүнйә гелгениниң зикри» атлы бөлүми тутушлыгына ситирлейәрис: «Дүели кайының бир якын гарындашы бар эрди, Эрки атлы. Ол аза эгеси болуп, олтурды. Барча огуз или азага йыгылып гелдилер. Горкут Ата башлык барча беглер сордулар, ханның гечлериниң хич бойларында, бармы, тип. Бир дая хатун келип айтды: Ханның бир хереми хамыла турур. Умыдымыз бар, тиз болгай», тип айтды. Бир ниже гүнден соң ханның өлүк ашыны берип олтурып эрдилер, ханның оглы болды, тип, сөйүнжи тиледилер. Эрке башлык барча беглер сөйүнжи бердилер. Эрки халкга савун салды. Хер ким хүмметиге лайык савун гелтурдылар. Төрт йүз йылкы, ве төрт мүң кой өлтүрдилер. Булгарыдан үч ховуз тикдүрди. Бириси арак бирлен, ве бириси кымыз бирлен ве бирисини катык бирлен долтурды. Бир ай гиже-гүндиз тойда барчасы, ягшы ве яман айшу ашратга мешгул болуп, гаррылар яшын унутды, ве ярлылар малсызлыгын унутды ве байлар өлүмин унутдылар. Огуз или Горкутга айтдылар: «Бу огланга бир яхшы ат гойпул» тидилер. Горкут Ата мунуң аты: «Туман хан болсун» тиди. Халк айтдылар: «мундан ягшырак ат гойгул» тидилер. Горкут Ата айтды:, «мундан ягшы ат болмас» тиди. Ол гүнки Дүели кайы хан өлди бизниң юртумызны туман тутуп, гараңкы болды. Бу огул туманда тогды. Аның үчин Туман ат гойдук. Ве икинжи көңлүмден яхшы ырым ве ниет кылып аның үчин Туман ат коюп турур мен туман узак турмас, тиз ките турган немерсе болур. Туманлы гүн афтап болуп, туманның соңы ярук болмай болмас. Азгына турган туманны бу огланның яшлыгына охшатып мен. Соң афтапны бу огланың йигит болуп, атасы тахтында олтуруп, довлетли ве узак өмүрли болганына огшатып мен» тийди. Барча халк буны эшитип, Горкутга Аферин, Аферин, тип, хошхал болуп, Туманга көп догалар кылдылар. Ве такы Горкут башлык барча халк Эркиге айтдылар. «Бир ай той кылдың, ашың тамам болмады, ве ховузларга салган гымыз ве айраның көлнүң сувундан көп болды. Имди бу гүнден соң сениң Көл Эрки хан тигели. Туман өзүниң оглуң турур. Агаң Дүели Кайының орнунда олтурып, ханлык кылгыл ве хер качан Туман йигит болса, анга ней берерүңни өзүң ягшы билүр сен» тийдилер. Көл Эркини хан кылдылар. Халк бирлен ягшы маш кылып.

олтурдылар. Туман йигит болды. Дүели Кайы ханның байры кишилери Туманга сөз бердилер: «Патышалык сана атаңдан мырас калган турар. Барча халк иттифак бирлен Көл Эркиге ариет тапшурып эрдилер, бу шерт билен ким хер качан сен балыг болсаң, саңга тапшургай тип. Туман бу сөзни Көл Эркиге бир кишиден айтурты». Көл Эрки бу сөзни эшитгенден соң, хылватда Горкутга айды: «Такы аның маслахасоң, хылватда Горкутга айды: «Такы аның маслахасы бирлен илниң ягшыларыны чарлап, улуг той кылдылар». Горкутны өйүң төрүнде олтуртып, Көл Эрки хан йүкнүп, гымызлы аягыны сунды. Горкут гымыз ичип, барча халк аш йигенден соң, Көл Эрки айтды: Эй ил ве халк барчаңыз билүрсизлер патышалык туманның хакы эркенин. Бу вагтгача Туман яш эрди. Аның үчин мен ишин кылатурур эрдим. Имди Туман улуг йигит болды. Атасының тагтыны тыпшрыатурур мен» тийди. Барча халк Горкутга айтдылар: «Ханның ве барча огуз илиниң ыгтыяры сениң голуңда турур. Ней ишни мынасып гөрсең, аны кылгыл» тийдилер. Горкут бу сөзни эшитгенден соң, киши йиберип, Туманны гелтурып, өйүң ортасында олтуртып, айтды: «Атаң өлди, сен яш галдың, Көл Эрки хем атаң турар ве хем агаң. Сени дүнйәге гелгенден тә бу чакгача көп эмгеклер билен ягшы эрәп турар. Тәч ве тагт ве ил барча юрт сениңки турар. Сенден өтүгинимиз бу турур ким бир нибе гүн сабыр кылгыл, агаңның бәрилигинден нарылыгы явук болуп турур» тийди. Эрсе Туман айтды: «Барча огуз илиниң ягшысы, атамның везири ве мениң бабам турур сен. Сөзүңизни кабул кылдым» тийди. Көл Эркиниң бир гызы бар эрди. бисяр. гөркли, ата-энесиниң барча ишлерине эркли. Горкут Көл Эрки бирлен туманга сөзлешип, ети гиже-гүндиз той кылып, патышаларга лайык эсбап ве тузук бирлен гызны Туманга тапшурдылар» [1].

Абулгазының «Шежереи теракиме» тарыхындан гетирилен ёкаркы сетирлерде Горкут Атаның түркмен дурмушында нәхили роль ойнандыгыны гөз өңүне гетирип билерис. Бу ягдайларың өзи «Дәде Горкут китабында» Горкут Атаның ойнаян ролы билен деңешдирмек үчин хем гаты гызыклы материалдыр.

Горкут Атаның өнүп өсен, яшан, ишлән, ери, ватаны Мары болупдыр. Абулгазы өзүниң китабында бу ягдайы шейле гөркезйәр: «Ол вагтда Үргенч, Мурган ве Теженде олтурган илниң Улуг беги кайы илинден Горкут тийген эрди» [6. 59 с.].

Абулгазының «Шежереи теракимесинден» ашакдакы сетирлери хем питирлейәрис: «Огуз хан бизиң пыгамберден төрт мүң йыл илгерүв өтген турур. Газан али бизниң пыгамберден үч йүз йыл соң эрди. Карыган чагында Меккеге барып, хажы болуп гелди. Бес Салур Газан алты аркада Огуз ханга ничик етер ве такы Салур Газан кайы Горкут Ата бирлен бир заманда эрди. Горкут Атаның Салур Газанны махтап айтган тартымы бу турур» [6. 65 с.].

Овал белленилип гечилиши ялы, Горкут Атаның өмри гаты узын болупдыр. Ол үч патыша везирлик эдипдир. Шоларың биринжиси Ынал Явы хан, икинжиси Дүели кайы, үчүнжиси Салур Газан болупдыр. Горкут Атаның өмрүниң соңлары Салур Газаның дөврүне, Салур Газаның шалык эден дөврүне габат гелйәр. Ол дөври болса, ёкаркы цитатадан гөрнүши ялы, Абулгазы «пыгамберден үч йүз йыл соң» дийип хасаплендирйәр. Бу дөвүр болса, ягны Горкут Атаның өмрүниң соңлары X асыра габат гелйәр ве онуң өмрүниң башлары болса, «Дәде Горкут китабында» гөркезилиши ялы, пыгамбер заманына якын боляр. Инди ашакда Горкут Атаның Салур Газаны тарып эдип гошан гошгусыны гөркезйәрис:

Казгурт тагдан өнер ташыны югарлатды.
Салур Газан өзүн барын гарбап тутды.
Ит бежене гөрүп аны эсен гитди.
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби.

Бир газанга кырк бир атның этин салды,
Ол газаны сол элги бирле алды,
Саг элги бирлен илге үлешдүрди.
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби.

Гөк асмандан инип гелди тинли йылан,
Хер адамы ютар эрди гөркен заман.
Салур Газан башын кесди бермәй аман.
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби.

Огуз, кырк мүң леңгер бирлен Газан барып,
Ит бежене иллерини келди гырып,
Бир нижеси гутулдылар көп ялбарып.
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби.

Түрк ве түркмен, арап, ажам ратыетлер,
Газан кылды мусулманлыга тербиетлер.
Кафырларны гырды ошол көп фурсатлар,
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби.

Андан хүнер гөтердилер барча улы,
Багзыларга орун берди саглы, соллы,
Бизге бөлди камут илиниң орны дилли,
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби.

Сейях Горкут өлер болдун имди бэлгил,
Ол Газаның девлетине дога кылгыл,
Карван китди, көп гич галдың ёлга кир:ил,
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби. [6. 66 с.].

Бу гошгуда бирнәче зат бизиң үчин әхмиетлидир. Биринжиден, Горкут Атаның Салур Газан билен замандашлыгыдыр. «Дәде Горкут китабында» хем Горкут Ата Салур Газан билен замандаш, эгиндеш, юртдаш, бир ерден бир, халкдан, огуздан, түркмендендиги гөркезилйәр. Икинжиден, бу ерде Горкут Атаның өзи Салур Газаның, түркмен патышасы Салур Газаның везири боландыгыны өз дили билен айдяр. Горкут Ата: «Салур Газан киме сагындан, киме солундан орун берди, маңа болса әхли халкың орны (орун-тагт) болан везирлик везипесинден, диңли везипәни бөлүп берди» диййәр. Бу ерде гошгының хем түркмениң дөртлеме формасында языландыгыны беллемек герек. Горкут Атаның «Дәде Горкут китабында болшы ялы эдебиятчы боландыгыны беллемек герек. Йөне шуңа меңзеш ягдайлар хакында йөрите дурлуп гечилжекдир. Хәзир Горкут Ата барасында Салур Баба Гулалы Хырыдарының сөзлерини диңләлиң: «Тарыхы Салур Баба Гулалы Хырыдары» 963-нжи хижри йылларында язылыпдыр. Бу сене 1555—1556-нжы мылады йылларына габат гелйәр. Бу бейик тарых китабы бир гезек даш басмада чап болуп чыкыпдыр. Онуң голязмасы ТССР Ылымлар Академиясының Магтымгулы адындакы Дил ве эдебият институтының голязмалар фондунда 526-нжы инвентар номерде сакланяр. Бу бейик тарыхы эсер көп санлы айры-айры тарыхдан ыбаратдыр. Онуң биринжи китабы огуз-түркмен тарыхыдыр. Икинжи китабы болса «Тарыхы алы селжук» атландырыляр. Үчүнжи китабы болса «Бени Ысраыл тарыхы» атландырыляр. Дөрдүнжи эсасы китабы Чеңгиз хан ве могулларың тарыхыдыр, ве ш. м. Биз өзүмизиң шу ишимизде «Тарыхы Салур Баба Гулалы Хырыдарының» ёкарда гөркезилен голязмасына салгыланярыс.

Салур Баба Гулалы Хырыдары ады агзалан тарыхында Горкут Ата барада шейле маглумат берйәр. Биз онуң өз сөзлерини питирлейәрис: «Патышалыкны ибни әмми Ынал ханга бергей, аны патышалык тахтыга олтуртды ве бу патыша девриде хезрети Мухаммет Мустафа саллы аллахув алайхи ве селлем зухур кылды ве Маруда Керкүлни аның хыдматыга йиберип, мусулман болды, ве Горкут Маман неслиден турур. Гара Хожа оглы ве ол азым ве дана ве сахыбы керамат эрди ве аның әхлиде Ынал хан сырнав кой, чыкып эрди. Ве бу роваят сахыбы тәхрир кылур ким аның өмри икп йүз тогсан бәш йыл эрди. Ве ягшы сөзлер ве кераматлар диййп, аның хекаяты көп турур ве алахитде келгүвси турур. Иттифакан ахыр өмриде хатуны хамыла эрди, ве вефат болган чагыда бир огул мутевеллид болды ве мутевеллид болганда Горкут баят ковмыдан тийди ким огулнуң адыны Туман хан гоймак герек».

Бу сетирлер ёкарда гөркезилен тарыхың 252—253-нжи сахыпаларындан алынды. Бу питатада бирнәче ягдайы беллемек герек. Биринжиден, Салур Баба Гулалы Хырыдары, Ынал ханың ве Горкут Атаның ватанының Мары боландыгыны айдяр. Икинжиден, Салур Баба Гулалы Хырыдары Горкут Ата баят ковмундан диййп гөркезйәр. Үчүнжиден, Абулгазы ялы Салур Баба Гулалы Хырыдары хем Горкут Ата Түркмен патышасы Ынал ханың везири, диййп, гөркезйәр, хем онуң 295 яшандыгыны Абулгазы ялы беллэп гечйәр, хем гаты алым, дана адам боландыгыны айдяр. Ин бир әхмиетли белленмели хакыкат бу ерде Ынал ханың хем Горкут Атаның пыгамбер заманына якын боландыгы ве Ынал ханың дөврүнде Мухаммет пыгамбериң мейдана гелендигидир.

Бу ерде ене бир белленилин гечилмели ягдай Горкут Атаның Маман неслинден боланлыгыдыр. Горкут Атаның аталарындан биринин ады Маман болупдыр. Салур Баба Гулалы Хырыдары хем Абулгазы ялы Горкут Атаның какасының адының Гара Хожа боландыгыны беллэп гечйәр.

Салур Баба Гулалы Хырыдары хем өзүниң ады тутулан тарыхында Абулгазы ялы Горкут Аты түрк-

мениң яшулусы, маслахатчысы ве онуң дөвлет ве сыясатыны доландырыҗысы хөкмүнде гөркезйәр. Түркмен халкының арасында, онуң адының хатда ровайт алтынлары билен багланан ве гапланандыгыны гөркезйәр.

Туман хан хайванлар дилини, ягны хайванларың гылык ве эдимини билен бир хан болупдыр. Туман хан өсүп етишйәр. Шу чака ченли болса онуң яшлыгы зерарлы юрды онуң какасының доганы Эрки хан доландырярды. Туман хан тагта чыкмакчы боляр. Той тутяр. «Эрсе буюрды Горкут гелсе, аңа аяк тутгайлар ве фидхал Горкутга киши йиберди, ким мүлк хассасы бу гүн сен-сен, ве мундаг мүшгил иш маңа түшүп турур. Бир маслахат ким гөрсе, аңа амал кылур мен». Горкут тахы падыша сөзүни эшитди. Эрсе анда келим кылып аяк тутды. Аш тартар чакда бир кары гурт чыгра башлады. Туман хан ким барча тиллере вакыф эрди, маглум кылды ким ол гурт не айтатур. Айтур ким: «Дарыг, гары болуп йүгрүп ете алмас мен, ве эгер етсем, тута алмас мен, эгер тутсам йырта алмас мен». Ол гурт сөзүни түкетди. Эрсе үч йигит гурт аның җевабыда дийдилер ким: «Эгер сен гары болуп, хич ким гарыга медет кылмагай, аңа не ыгтыбар болгай. иш кыла алмас сен, биз кыла алар биз. Хер йигит Ким Гарыга медет кылмагай, аңа не ыгтыбар болгай. Бу гиҗе болуп гаранкулык болгусы турур. Бу тойга гелтүрген койларының тамам гуйрук ве гарынларыны йыртып саңа берүр биз ким ферагат йүзиден йийгей сен». Ол явукда бир ит бар эрди. Гара Ярак атлык, җевап берди ким: «Эгер патыша маңа бир ыссык гуйрук берсе тоймагай мен ким бир койга зерер етгүргей сен». Туман хан бу сөзлерден вакыф болуп, бу гуйрукны алып ол итге. берди. Ол җемагат ким хәзир эрдилер патышадан аның себебини сордулар. Аларга җевап берди ким, Эрки бирле көңүл галышлыгымыз болмагай ве садаканың оваллыны итге бермек герек ким реңж арада болмаган ве андан соң ашларыны ичип ятдылар. Ярым гиҗеден соң Туман хан ойганып тийди ким»: «Гөрүң ким ташгарыда ел бар я ёк». Бакдылар, эрсе гиҗе бигаят гаранкув ве ягыш ве ел эрди. Туман ханга гелип тийдилер. Эрсе Туман хан билди ким ол гуртларның сөзи чын эрмиш. Гүндиз болуп хова ачылды. Эрсе ол итни ериде гөрмедилер. 300 киши тайын кылды ким ол итни истегейлер.

Тефеххус кылдылар эрсе гиҗе ол койлар үркүп, гуртлар аларга урнуп эрмиш. Гара Ярак ол гуртлар бирле уршуп, гойларны саклап, гуртларны неныг кылур эрди. Туман ханга ол сөзни гелип тийдилер. «Эрсе атланып анда барып, ол гуртларны өлдүрип, билди ким ол ит өз сөзиге етип турур. «Элкысса той агаз кылып, ети гиҗе-гүндиз мешгуллык кылып бир гүн тогсан кой ве токуз кысрак өлтүрүр эрди. Горкут арага гирип Туман ханга тийди ким: «Атаң вефат кылды, эрсе сен кичик эрдиң, ол себәпден Эрки ханны саңа найып кылып эрдик. Имди сен дөвлет бирле бу макамга етдиң». таңлага етип турур».

Горкут Атаның маслахаты боюнча Туман хан Эрки ханың гызыны аляр. Бу ёкарда гөркезилен ровайт гатышыклы тарыхы хакыкат «Тарыхы Салур Баба Гулалы Хырыдарының» 253-нжи сахыпасындан алынды. Биз шу ерде Туман хан, гуртлар ве ит хакындакы ёкаркы ровайт барада бирнәче ягдайы беллемекчи болярыс. Улы тарыхы шахслар ве бейик тарыхы хакыкатлар барада тарыхы ве болуп гечен чын хакыкатларың болмагы билен бирликде шол тарыхы шахслар ве шол тарыхы вакалар хакында халк арасында дүрли ровайтлар хем дөрейәр, хатда чепер эсерлер хем языляр. Меселем, Александр Македонский ве онуң йөришлери тарыхы вакалар болмак билен бирликде, онуң шахсыети ве йөрүшлери барада ил ичинде көп ровайтлар дөреди. Бу ровайтлар тарыхы шахсыет ве тарыхы ваканы ёга чыкарман, эйсем онуң үстүни долдуряр ве шол дөврүң медени ядыгәрлиги хөкмүнде, чепер фольклор эсери хөкмүнде халк эдебиятыны байлашдырярлар. Гүндогар тарыхчылары тарыхы вакалары ве тарыхы шахслары беян этмек ве язып гөркезмек билен бирликде, хеммише язып гөркезен тарыхы вакаларының ве шахсларының төверегинде дөрән ровайтлары хем өз тарых китапларында язып гөркезипдирлер. Шейле ровайтларың ичинде болмадык хич бир тарых эсерини гүндогар тарыхында тапып болмаяр. Бу ровайтлар тарыхы шахслары, тарыхы вакалары эбедилешдирйәр, оларың әхмиетиниң халк арасында гаты улы боландыгыны, шол себәпли халк арасында олар барада ровайтлар дөрәндигини гөркезйәрлер. Ине, бу ёкаркы ровайт хем Горкут Атаны ве Туман ханы эбедилешдирйән ве оларың шахсыетиниң та-

рыхылыгыны берклешдирйән чепер фольклор эсеридир.

Шу ягдайлар билен бирликде ёкаркы Туман хан ве Горкудың гатнашыкларында Салур Бабаның хем Абулгазы ялы Горкут Ата көң үнс беришини ве оны түркмен дөвлетиниң ве сыясатының меркезинде гөркезишини сынлаярыс.

Горкут Атаның Марыда боландыгыны гөркезйән ене ики саны цитатаны ашакда гетирйәрис. Бу цитаталарың биринҗиси Салур Баба Гулалы Хырыдарының тарыхының 259нҗы сахыпасындан алынды. Ол шейле язяр: «Миң киши йиберди ким Амуя Сувуның этраф ве хавашисинда олтурганларыны гөчүрип, Мервге элтгейлер. Ол җемагат араларыда бир факых бар эрди ким мугыбат ве эсрарга вакыф эрди. Ады Эмиран Кәхин. Горкут аңа тийди ким бак Алы хан бирле ягылык не түрлүк турур. Ол бир сагат тефеккүр кылып тийди ким араңыздан бир киши захыр болгай ким адыл ве ынсаф бирле мерсум ве мөвсуф болгай».

Бу сетирлерде гелен Амуя Сувы — Амыдеря диймекдир. Өң гөрлүп гечилен мысаллардан башга, инс, бу ерде хем Горкут Атаның Мары ве Амыдеря түркменлериниң арасында догуп ве яшап гечендигини айдың гөрмек боляр. Ашакда шу ягдай билен баглы Абулгазыдан бир цитата алярыс. Ол «Шеҗерей-теракимеде» шейле язяр: «Ол вагтда Үргенч ве Мургап ве Теҗенде олтурган илниң улуг багы кайыл илинден Горкут тиген эрди. Ил ичинде бир җылы бар эрды. Миран Кәхин диерлер эрди. Горкут бег аны чагырып айтды: «Шамелик бирлен Гузучы бизден агырып, Алы хан катыга гачып гитди. Ил бирлен ханның иши нични болур эркен» тийди. Миран Кәхин бир сагат сөзлемәй олтурды. Такы айтды: «Огуз илниң ичинде уруш болуп, гызыл ган гара сув дек ака турур, Алы хан тиз өле турур. Аның орныга бир киши патыша бола турур тийди».

Бу цитата ёкарда гөркезилен китабың 60-нҗы сахыпасындан алынды. Шу ёкарда гетирилен мысалларың икисинде хем Горкут Атаның Мары ве шол этрап билен баглы боландыгы, оларың икисиниң хем Миран Кәхин диен адам билен иш салышандыгы айдың гөрүнйәр.

Биз ёкарда ики саны ыгтыбарлы, бейик тарыхы чешмеде «Тарыхы Салур Баба Гулалы Хырыдарыда» ве Абулгазының «Шеҗерей теракимесинде» Горкут Атаның бейик түркмен акылдары, сыяхатчысы ве эдебиятчысы боландыгыны, аслының Марыдан боландыгыны, яшан дөврүни, тайпасыны, какасыны, аталарыны, терҗиме халыны гөрүп гечдик. Инди үчүнҗи чешмә Горкут Атаның өз китабы болан «Дәде Горкут китабына» йүзленйәрис. Бу китап биринҗи гезек Станбулда 1333-нҗи йылда чап болуп чыкяр. Бу йыл мылады сенәниң 1914 - 1915-нҗи йылларына габат гелйәр. Бейик тарыхы ве эдеби ядыгәрликлери шол эсерлериң хайсы халка дегишли болмагына гарамаздан, дүнйәниң дүрли нешириятлары чап эдип дурундырлар. Бу ягдайың өзи халклар ве нешириятлар арасында бир говы дәбе өврүлипдир. Меселем, Мирхандың «Ченгиз намасыны» Париж чап эдип чыкарыпдыр. Түркмен шахыры Байрам ханың диваныны, Җамының «Нефехатул үнс»[1] тезкиресини Бембей чап эдип чыкарыпдыр. Түрк тарыхчысы Хусейниң «Бедайугу-векайыг» атлы тарыхыны Москва чап эдип чыкарыпдыр. Абулгазының «Шеҗерей теракимесини» Ленинград чап эдип чыкарыпдыр. Түркмениң «Дәде Горкут китабыны» Станбул чап эдип чыкарыпдыр. Горкут Атаның китабының Туркиеде чап болуп чыкмагы шу дәп боюнча амала ашан бир затдыр.

Инди биз шу ерде «Китабы Дәде Горкутда» Горкут Атаның түркменлигини субут эдйән ягдайларың үстүнде дуруп гечйәрис. ве бу китабың Салур Баба Гулалы Хырыдарының ве Абулгазының Горкут Ата хакындакы айдан ёкаркы гөрүп гечен маглуматларымызы нәхили ажайып суратда тассыклаяндыгыны гөрүп гечелиң. «Китабы Дәде Горкутың» биринҗи сахыпасының биринҗи сетири шейле җүмле билен башланяр: «Ресул алейхиссалам заманына якын баят еринден (боюндан) Горкут Ата диерлер бир әр гопды. Огузуң ол тамам биличисиди. Не диерсе оларды. Гайыпдан дүрли хабар сөйләрди. Хак тагала аның көңлүне Ылхам эдерди. Горкут Ата айтды: Ахыр заманда ханлык герүп кайыя деге, кимсене эллеринден, алмая. Ахыр заман олуп кыямат гопынча».

«Китабы Дәде Горкутдан алнан шу сетирлерде Горкут Атаның түркменлиги айдың гөрүнйәр. Биринҗи, бу ерде гөзе илйән ягдай Горкудың баят боюндан, баят тайпасындан дийлип гөркезилмегидир. Салур Баба Гулалы Хырыдары хем Горкут Атаны баят илинден дийип гөркезйәр. Диймек, шу ягдайың өзи «Китабы

Дәде Горкутда» гөркезилйән Горкудың Салур Баба Гулалы Хырыдарының тарыхында гөркезилйән Горкутдыгына шек-шүбхе галдырмаяр. Бу ерде икинжи бир адамың үнсүни өзүне чекйән ягдай олда болса Горкут Атаның яшан дөврүниң «Ресул алейхисаллам дөврүне якын» дийилип гөркезилмегидир. Салур Баба Гулалы Хырыдары хем, Абулгазы хем, ёкарда гөрүп гечишимиз ялы, өзлериниң тарыхларында Горкут Атаның яшан дөврүни пыгамбер Мухаммедиң дөврүне якын дийип гөркезйәрлер. Бу ягдай хем «Китабы Дәде Горкутда» гөркезилйән Горкудың Салур Баба Гулалы Хырыдары ве Абулгазы тарапындан гөркезилен Горкут Атадыгына шек-шүбхе галдырмаяр. Бу ягдайлардан башга Горкудың сонуна гошулян «Ата» сөзи хем Салур Бабада, Абулгазыда ве «Китабы Дәде Горкутда» бирдир ве Горкудың хеммесиниң бир Горкутдыгына шаятлык эдйәндир. Меселем: «Китабы Дәде Горкутда: «Горкут Ата диерлер бир әр гопды». «Горкут Ата Айтды» я-да «Горкут Ата огуз говмуның мүшкүлини хел эдерди». Умуман, китабың хемме еринде диен ялы, «Горкут Ата» дийилип гөркезилйәр.

Бу ерде ене бир ягдайың үстүнде дуруп гечйәрис. «Китабы Дәде Горкутда». Горкут Ата айтды ахыр заманда ханлык герүв кайыя деге, кимсене эллеринден алмая» диен сөзлеми окаярыс. Диймек, шу ерде биз Горкут Атаның кайы билен бағланышыгыны гөрйәрис. «Шежерей теракимеде» ве «Салур Бабаның тарыхында» гөрүп гечен Ынал Явы хан, онуң оглы Дүели кайы, Эрки хан, Туман хан, Ганлы явлы Горкут Ата билен замандаш болан, кайы, түркмениң кайы тайпасындан дөрән патышалардыр. Горкут шол патышаларың везири болупдыр. Абулгазы «Шежерей-теракимесинде» хемме ерде Горкут Атаның түркмениң кайы тайпасындан боландыгыны ныгтап гечйәр. Мунуң ики саны себәби бар. Биринжиден, аслында, кайы билен баят доган болупдыр. Икинжиден, Горкут Атаның везирлик эден патышалары кайы тайпасындан болупдыр. Диймек, Салур Баба-да, Абулгазы-да «Китабы Дәде Горкутда», Бир Горкут Ата, бир баят, бир кайы патышалыгы, ягны түркмениңки болан вакалар, хакыкатлар хакында гүррүң эдйәрлер. Горкут Ата кайыдан-да болса, баятдан-да болса бары бир оп түркмен яшулусыдыр. Себәби, Баят-да, кайы-да түркмен тайпасыдыр. 1969-нжы йылда Ленинградда чап болуп чыкан «Древнетюркский словарың» 79-нжы сахыпасында «Баят—девятый из родов туркмен-огузов» дийилип гөркезилйәр.

Биз индики бөлүмде бу түркмен тайпаларының үстүнде хемме тараплайын дуруп гечйәрис. Йөне бу ерде шуны гөркезмек хем бир делилдир.

Горкут Ата шахыр болупдыр. Онуң бир гошгусыны Абулгазы өзүниң «Шежери теракимесинде» ерлешдирипдир. Биз бу шыгры ёкарда тутушлыгына гөркездик. Мунуң өзи Горкут Атаның шахыр боландыгына, эдебиятчы боландыгына иң айдың делилдир. Шейле делили «Китабы Дәде Горкутың» өзүнде хем гөрмек боляр. Бу китабың ичинде Горкутың көп шыгырлары бар. Йөне Горкут Ата еке бир шахыр болман, ол прозаик хем болупдыр. Ол өзүниң «Китабы Дәде Горкут» китабыны ялңыз түркмен эдебиятына махсус болан формада, проза ве шыгыр гатышык формасында языпдыр. Горкут Атаның шахыр ве эдебиятчы боландыгыны гөркезйән хас айдың делил бар. «Китабы Дәде Горкутың» хер боюның соңунда шол бойы Горкут Атаның өзүниң дүзендиги ачык айдыляр. Меселем, «Дерсе хан оглы Бугач хан боюны беян эдер» атлы китабың биринжи боюның соңунда шейле дийилйәр: «Дәдем Горкут бой бойлады, сөй сөйледи, бу «Огузнамайы» дүзди, дүзди гошды, бейле дийди. «Ене бир мысал: Салур Газаның өйи ягмаландыгы боюны беян эдер» диен боюң соңунда шейле дийилйәр: «Дәдем Горкут гелибан бой бойлады сөй сөйледи, бу «Огузнамайы» дүзди, гошды». «Китабы Дәде Горкутың» хер бир боюның соңунда шол бойы Горкут Атаның хут өзүниң дүзендиги ве гошандыгы хут шейле жүмлелер билен ачык айдыляр, айдың гөркезилйәр. Шу ерде «гошгы гошмак, шыгыр дүзмек» терминлериниң хут түркмен эдебиятына дегишлидигини хем белләп гечмек герек. Горкут Ата хер бойы бир «Огузнама» дийип атландыряр. Абулгазының «Шежерей теракимесиниң» сөзбашында шейле сетирлери окаярыс: «Түркмениң моллалары ге шихлары ве беглери мениң тарыхны ягшы билерүмин эшитип турурлар такы бир гүн барча гелип арз кылдылар ким бизниң ичимизде «Огузнама көп турур».

Бу цитата ёкарда гөркезилен «Шежерең теракимәниң» бәшинжи сахыпасындан алынды. Шу сетирлер-

де гөркезилйән «Огузнаманы» түркменлер шу ерде өзлериниңки дийип, айдярлар. Шейле бир ягдая дүшүнмек герек «Китабы Дәде Горкутда» Горкут Атаның гошан ве дүзен «Огузнамалары-да «Абулгазының гөркезйән «Огузнамаларының» типинден болан, түркмен «Огузнамаларыдыр».

Шу ерде Горкут Атаның шахсыети билен баглы ене бир ягдайы белләп гечесимиз гелйәр. Ёкарда гөркезилен хер үч саны чешмеде Салур Бабада, Абулгазыда, «Китабы Дәде Горкутың» өзүнде Горкут Ата огуз илиниң тоюнда ве ясында мыдам тайяр. Айратын хем чага ат гоймалы болса, бу иш Горкут Ата табшырыляр. Салур Бабада, Абулгазыда, Дүели кайының оглуна ат гоймак үчин Горкут Атаны чагырярлар. Горкут Ата: «Бу оглан гайда боланы үчин гой мунуң ады Туман болсун. Чүнки туманың соңы гүнеш ве ягтылыкдыр» дийййәр. «Китабы Дәде Горкутда» Дерсе ханың оглы буга билен гөрешип оның еңенден соң, оглана ат гоймак, үчин Горкут Атаны чагырярлар. Горкут Ата: «Бу оглан буганы енди, шонуң үчин мунуң ады Бугач болсун, дийййәр. Бейле ягдайларың үч китапда хем ялңыз бир Горкут Ата хакында, түркмен Горкуты хакында сөз гидйәндигине ачык шаятлык эдйәр.

Горкут Атаның төверегиндәки замандашларының үсти билен хем әхли чешмелерде ялңыз бир Горкут түркмен хакында сөз гидйәндигине айдып акыл етирмек боляр. Меселем, Салур Газаны алып гөрелиң. Салур Газан өң Абулгазының гөркезмегинә гөрә, Горкут Атаның замандашы, түркмен патышасы болупдыр. Онуң өзү-де, түркмениң Салур тайпасындан болупдыр. Горкут Ата Салур Газаның везири болупдыр. Горкут Атаның Салур Газаны тарыплап айдан бир гошгусыны хем биз ёкарда гөрүп гечдик. Ине, «Шежерен теракимедәки Салур Газаны биз Горкут Атаның хут өз язан китабы «Китабы Дәде Горкутда» хем гөрйәрис. «Китабы Дәде Горкутың» икинҗи бойы Салур Газана ве онуң өйүниң душманлар тарапындан таланышына багышланыпдыр. Мундан соң Салур Газан «Китабы Дәде Горкутың» ичинден эриш-аргач болуп гечйәр. Шонуң билен бирликде: «Шежерен теракимеде» болшы ялы, Салур Газан «Китабы Дәде Горкутда хем патыша болуп гатнашяр. Ол «Шежерен теракимеде болшы ялы, «Китабы Дәде Горкутда» хем

кәте Салур Газан, кәте болса Йоне Газан атландырыляр. Онуң гелип чыкышының ики китапда хем түркмениң Салур тайпасындан боландыгына хич шүбхе галмаяр. Салур Газан билен Горкут Атаның хер ики китапда патыша ве маслахатчы хөкмүнде гатнашмаклары, икисиниң замандаш болмагы, икисиниң хем түркмен тайпаларындан болмагы ялңыз бир Горкут, ялңыз бир Салур Газан хакында, гелип чыкышлары боюнча түркмен адамлары хакында сөз гидйәндигине бирҗикде шүбхе галдырмаяр.

«Шежерен теракимеде» Горкут Ата Мүргандан дийилип гөркезилсе, мунда Салур Газан түркүстанлы дийилип гөркезилйәр. «Китабы Дәде Горкутың» «Кам Бүрәниң (бек) оглы Бамсы Бирек боюны беян эдер» атлы боюнда Бирек Салур Газаны сыпатландырып шейле дийййәр: «Галмыш йигит аркасы бизе-мискин умыды, Баяндырханың гүегеси, төллү гушуң яврусы, Түркүстаның диреги».

Бу сетирлер Горкутың ве Салур Газаның хайсы халкдан ве хайсы үлкедендигини ачык айдып дурярлар. «Китабы Дәде Горкутың» 114-нжи сахыпасында Салур Газаның шейле хәсиетлендирилмеги ене гайталаняр ве шейле дийилйәр: «Галмыш йигит аркасы, бизе-мискин умыды, Түркүстаның диреги, төллү гушуң яврусы».

Бу ерде хем Салур Газаның гелип чыкышы боюнча Орта Азиядан боландыгыны айдың гөрмек боляр.

«Салур Газаның өйи ягмаландыгы боюны беян эдер» дилен бойда Салур Газан шейле хәсиетлендирилйәр: «Бир гүн Үлеш оглы, төллү гушуң яврусы, бизе-мискин умыды, уммат сувуң асланы, Гаражыгың гапланы, Гоңур атың эеси, Хан Оразың агасы, Баяндур ханың гүегеси, галың огузың дөвлети, галмыш йигит аркасы Салур Газан еринден турмушды.

Бу сетирлерде Салур Газан Гаражугың гапланы хөкмүнде сыпатландырыляр. Гаражык, Гаражук огуз илинде даг ады болуп, ол даг Арал көлүнден гүндогар тарапда ерлешйәр. Шол дагың этраплары гадым дөвүрлерден башлап огузларың яшаян ве яшан ерлериниң бир үлкеси болупдыр. Махмут Кашгары «Дивану-лугати эттүрк» сөзлүгиниң биринҗи томуның 24-нжи сахыпасы билен 25-нжи сахыпаларының арасында ерлешдирен картасында Арал көлүнден гүндогар тарапда Гаражык дагыны, шол дагың те-

веретинде болса огуз шәхерлерини гөркезйәр. Бу ягдай хем «Китабы Дәде Горкутың» гахрыманларының түркмен илинден, түркмен үлкесинден, юрдундан гелип чыкандыгына шаятлык эдйән делиллердир.

Салур Газан хакында ене бир ягдайы беллемекчи боляркс. Салур Газан «Шежереи теракимеде» Энкеш оглы ве «Китабы Дәде Горкутда» Үлеш оглы, дийлип гөркезилйәр. Бу ерде Горкут Ата Слур Газаны прототип эдип алан-да болса, оны чеперлешдирипдир. Хакыкатда, Үлеш хем хакыкатдан даш дәл. Үлеш түркмениң Салур тайпасындан болуп Салур Газаның гадымы аталарындан бири болупдыр. Бу хакда Абулгазы «Шежереи теракимәниң» 38-нжи сахыпасында шейле язяр: «Гүнлерде бир гүн Дийп Бакуй хан халкдан сорды ким, бу вагтда Огуз ханны гөрген кишиден киши бармы» тийип. Айтдылар, «бир гөрген кишиден киши галып турур. Салур илинден Үлеш атлы, дийдилер. Хан киши йиберди. Үлешни келтуруп, Огуз ханның юртда турганда нейи иш кыла турганын ве достларга ничүк мурувват кылып, душманларга нейи төвр мудара кыла турганын бир-бир сорды. Үлеш хем билгенлерини айтды. Андан соң Үлешге көп энгамлар берип, өйге йиберди». .

Шу сетирлерде Үлешиң хем аслының салурдан, Салур Газаның гадымы Ааларындан бири болаңдыгыны ачык гөрмек боляр. Бир чешмеде Үлеш Салур Газаның какасы, дәдеси дийлип гөркезилсе, башга бир чешмеде Үлеш онуң гадымы аталарындан бири хөкмүнде гөркезилйәр. Хер халда онуң Салур Газандан даш дәлдиги, ол билен берк баглыдыгы айдын гөрүнйәр.

Салур Газаның гелип чыкышы боюнча түркмениң салур тайпасындан боландыгыны ене бир фактдан гөрмек боляр. Салур Газаның оглы Оразы душманлар есир эдйәр. Салур Газаның аялы Бойы узын Бурла хатун Оразы Салур Газаның янында гөрмәнсоң, Оразың ниредедигини ондан сорап, шу сөзлер билен оңа йүзленйәр:

> Бәрув гелгил салур бәги, салур гөрки,
> Башым бахты, эвим тахты,...бег йигидим Газан

Салур Газаның түркмениң салур тайпасындан боландыгыны шу сетирлериң өзи айдып дур.

Үнс берип, дыкгат билен окаң. Ашакда өрән гызыклы ики ягдайы деңешдирмек үчин цитирлейәрис. «Шежереи теракимеде» Горкут Атаның Салур Газаны тарыплап айдан бир шыгрыны Абулгазы ерлешдирипдир. Шонуң биринжи сетири шейле:

> Газгурт тагдан өнер ташны югарлатды,
> Салур Газан өтрув барып гарбап тутды

Манысы: Душман Газгурт дагының депесинден өңе, ашага даш тогалады. Салур Газан шол дашлары гаршылап, гарбап тутды. «Салур Газан тутсаг болуп, оглы Ораз чыкардыгы бойы беян эдер» диен бойда Салур Газан душманлар тарапындан есир эдилйәр. Душман патыша Салур Газаны хузурына гетирип, оңа мени тарыпласаң, сени бошадайын диййәр. Салур Газан душманы тарыпламан, гайтам өзүни тарыплаяр. Ол өзүни шыгыр билен тарыплаяр. Шу шыгрың биринжи сетирлерини «Китабы Дәде Горкутың» 159-нжы сахыпасындан цитирлейәрис:

> Йүксек, йүксек тара тагдан таш юваланса,
> Габа өкжәм, уйлугым гаршы тутан Газан эрдим.

Манысы: Бейик, бейик даглардан даш тогаланса, габа өкжәми, уйлугымы ол даша гаршы тутан Газан эрдим. Биринжи ики сетир гошгы «Шежери-теракимеден» алынды. Икинжи ики сетир гошгы «Китабы Дәде Горкутдан »алынды. Шуларың икисинде хем Горкут Ата Салур Газаны васп эдйәр. Йөне икинжи ягдайда Горкут Ата образ, прототип хөкмүнде Салур Газаның өзүни гепледйәр. Инди шейле бир сораг гелип чыкяр. Бу ики мысалың арасындакы бирлик, умумылык ниреден гелип чыкяр. Бу бирлик, ики китапдакы беян эдилйән хакыкатың бирлигинден, умумылыгындан, икисиниң-де бир түркмен дурмушыны беян эдйәнлигинден, «Китабы Дәде Горкутдакы» Горкут Атаның «Шежереи теракимедәки» Горкут Атаның хут өзүдигинден гелип чыкяр.

Шу ерде Горкут Атаның замандашы Салур Газаның аялы Бойы Узын Бурла хатын хакында эгламан гечмек болмаз. Бойы Узын Бурла хатын Абулгазының «Шежерен-теракимесинде-де», Горкут Атаның «Китабы Дәде Горкудың-да» Салур Газаның хелейи дийлип

гөркезилйәр. Абулгазы «Шежереи теракимеде» бу хакда шейле язяр: «Түркменлерниң яхшы тарых биле турган ве илге аркалык кыла турган яхшылары андаг айтып турлар ким етч гыз барча огуз илини агызларына бакдырып, көп йыллар беглик кылдылар. Анларның бири алтун гөзли Сундуз байның гызы Салур Газан алпның хелейи Бойы Узын Бурла эрди. Икинҗиси Қармыш байның гызы Мамыш бегниң хелейи Барчын Сүлүв эрди. Аның габры Сыр сувуның якасында турур, халк ичинде мешхур турур. Өзбек аңа Барчыныңың гөк кашана (сы) диер. Қашынкәрли яхшы күнбез турур. Үчүнҗи Қайы байның гызы Чавулдур Бала алпның хелейи Бишабатлы эрди. Дөрдүнҗи Гонды байның гызы Биякан алпның хелейи Гүнин Гөркли эрди. Бәшинҗи Юмак байның гызы Каркын Гонак алпның хелейи Гүнин Гөркли эрди. Алтынҗы Алп Арсланның гызы Қестан Гара алпның хелейи Керче болар. Единҗи Қынык гызы Дудал байның оглы Гымачның хелейи Кугадлы эрди».

Бу цитата ТССР Ылымлар Академиясының Магтымгулы адындакы Дил ве эдебият институтының голязмалар фондунда сакланян 425-нҗи номерли голязмадан алынды. Илки билен шу ерде бир ягдайы белләп гечмекчи боларыс. Бойы Узын Бурла хатын әхли голязмаларда «алтын гөзги» дәл-де «алтын гөзли» дийилип хәсиетлендирилйәр. Башга-да энче аяллар шу сыпат билен сыпатландырылыпдыр. Бу ягдайы олар, ягны сыпатландырыҗылар аялларың гөзлериниң гоюн гөзи ялы алтына меңзеш сарылыгындан угур алып шейле сыпатландырярлар. «Алтын гөзли» сөзи Бойы Узын Бурла хатының ады дәл-де, эйсем ол онуң сыпатыдыр, гөзүниң реңкидир. Бу ерде биринҗи белленилип гечилмели ягдай ол-да болса Бойы Узын Бурла хатының Горкут Атаның замандашы Салур Газаның хелейи хөкмүнде гөркезилмегидир. Бойы Узын Бурла Хатың «Шежереи теракимеде» хем «Китабы Дәде Горкутда» Салур Газаның хелейи дийилип гөркезилйәр. Диймек, «Китабы Дәде Горкутда» үч адам, ягны Горкут Ата Салур Газан, Бойы Узын Бурла хатын замандаш, айрылмаз бири-бирине баглы достлар хөкмүнде гөркезилйәр. Шол үч адам «Шежерели теракимеде» хем замандаш, бири-бирине баглы, бири-бириңден айрылмаз, түркмен достлар хөкмүнде гөркезилйәр. Бу ягдайың өзи Горкут Атаның түркмен боландыгыны тассыклаян йүзлерче делиллериң биридир. Салур Газан «Китабы Дәде Горкутда» бир ерде Баяндур ханың гиевиси дийилип гөркезилйәр, башга ерде болса Баяндур хан онуң бабасы дийилип гөркезилйәр. Эмма хич ерде Бойы Узын Бурла хатын Баяндур ханың гызы дийилип гөркезилмейәр. Бойы Узын Бурла хатының дәдеси Сундуз бай Баяндур ханың доганы я-да доган огланы болан болмагы мүмкин. Шу ерден хем Салур Газан Баяндур ханың гиевиси хөкмүнде гөркезилйән болмагы мүмкин. Хер халда Баяндур ханың Салур Газаның гайыны болмагы мүмкин дәл. Себәби, ёкарда белленилиши ялы, Баяндур хан Салур Газаның бабасы дийилип гөркезилйәр.

Гөршүңиз ялы, бу бөлүмде Горкут Атаның асыл гелип чыкышының түркмен боландыгы хич инкәр эдилип болунмаҗак чешмелере, тарыхы китаплара салгыланып субут эдилйәр. Шу фактлары инкәр этмек мүмкин болса, онда дүнйәдәки әхли хакыкатлары хем инкәр этмек мүмкиндир.

Биз индики бөлүмде «Китабы Дәде Горкудың» гысгача мазмуныны беян эдйәрис ве шонуң билен бирликде, онуң гысгача мазмунының хут огуз дурмушыдыгына окыҗыларың үнсүни чекйәрис.

1. Горкут атаның «Китабы Дәде Горкудының» мазмуны — огузларың дурмушы

Горкут Ата «Китабы Дәде Горкут» атлы өзүниң өлмез-йитмез чепер эсерини түркмен халкына, эдебиятына мирас гоюп гидипдир. Бу китап он ики бапдан ыбаратдыр. Онуң биринҗи бойы «Дерсе хан оглы Бугач хан бойыны беян эдер» диен бапдыр. Бу бапда шейле гүррүң берилйәр: «Ханлар ханы Баяндур йылда бир гезек той эдип огуз беглерини мыхманлардыЕне той эдип, атдан, айгырдан, дүеден, буградыр гоюндан гоч гырдырды. Бир ере ак отаг, бир ере гызыл отаг, бир ере гара отаг гурдурды. Кимиң оглы болса ак отага, кимиң гызы болса гызыл отага гондурың. Хер кимиң оглы-гызы ёк болса оны гара отага дүшүриң. Анагына гара кече дүшегини дүшәң. Гара гоюн яханасындан өңүне гетириң. Ийсе ийсин, иймесе турсун гитсин дийди. Оглы-гызы болмадыгы алла тагала

гаргапдыр, биз дахы гаргарыс, белли билсин, дийди.
Дерсе хан диен бир бег барды, оглы-гызы ёкды. Ол-
да тоя гелди. Баяндур ханың адамлары оны гара отага
гондурып, ашагына гара кече дүшэп, гара гоюн этин-
ден яхана биширип, өңүне гетирип гойдулар. Дер-
се хан гахарланып, торсарып ызына, өйүне гелйәр.
Бу хабары ол аялына айдяр. Аялы оңа шейле масла-
хат берйәр. Ич огуз, даш огуз беглерини чагыр, җанлы
кес, даг кимин эт тайярла, көл кимин кымыз хәзир эт.
Белки бир агзы догалының дилеги душ болуп, сениң
хем оглуң болаяды» диййәр. Дерсе хан шейле эдйәр.
Ол бир аял аляр. Ондан бир оглы боляр. Ол оглан
он бәш яшына етйәр. Баяндур ханың бир буграсы бир
бугаҗы барды. Хер йылда бугра билен бугаҗы бир
гезек урушдырып огуз беглери билен томаша эдердилер.
Хер тарапдан үч адам болуп буганы мейдана чыкар-
ярлар. Ол мейданда Дерсе ханың он бәш яшлы оглы
үч оглан болуп, ашык ойнап йөрдүлер. Огланлар бу-
ганы гөрүп гачдылар, эмма Дерсе ханың оглы гачма-
ды. Буга огланларың үстүне сүрнүп гелйәр. Оглан
буганың маңлайындан юмругыны саляр. Буга юмругың
зарбына чыдаман, ыза-ыза чекилйәр. Оглан буганы
еңйәр. Томаша эдип дуран огуз беглери огланы
алкышлаярлар. Дәдем Горкут гелип огланы атасының
янына алып баряр. Горкут Ата огланы атасының
янында тарып эдип, буганы өлдүрени үчин, гой, мунуң
ады Бугач болсун диййәр. Дерсе хан оглы Бугаҗы
хорматлап, агырлап, оңа бег адыны дакып, оңа мал,
тагт, дөвлет берйәр. Дерсе ханың кырк йигиди гөрип-
лик эдип илки йигримиси гелип Бугаҗы Дерсе хана
яманлаярлар: «Оглуң ниреде гөзел болса, чекип аляр,
меслик, пьянчылык эдйәр, ава чыкяр. Эҗеси билен
дил дүвүшди ве огуз үстүне йөрүш этди». Бирнәче
шуңа мензеш төхметлер атып, Бугаҗы өлдүрмеги
ондан сораярлар. Дерсе хан: «Огланы гетириң, өлдү-
рейин» диййәр. Кырклар болса «Бугаҗы гетирип бол-
маз, ава чыкалың, Бугаҗы-да алдап алып гиделиң,
авлагда өлдүрмек болар» диййәрлер. Дерсе хан разы-
лашып ава чыкяр. Авлага барярлар. Кырк намарт
Бугаҗа йүзленип: «Атаң ат үстүнде отуршыңа, ок аты-
шыңа, гуванмакчы боляр. Кейиклери ков, гетир, атаң
өңүнде ок ат, кейик авла» диййәрлер. Бугач ынанып
шейле эдйәр. Икинҗи тарапдан Кырк намарт Дерсе
ханы-да алдап: «Гөр, Бугач саңа тарап гелйәр, саңа

тарап ок атып, сени өлдүрмекчи боляр. Ол сени өл-
дүрмәнкә, сен оны өлдүр», диййәрлер. Дерсе хан
ынанып бир ок билен Бугаҗы атдан йыкяр. Ол гайдып
өйүне гелйәр. Бугаҗың эҗеси оглуны гөрмән перишан
боляр. Ол аглап, эңрәп Бугач хакында Дерсе хандан
сораяр. Кырк намарт болса: «Оглуң сагдыр, гелер,
Дерсе хан хәзир месдир, ол бу вагт саңа җогап бер-
мез» диййәрлер. Бугаҗың эҗеси яның кенизлери
билен атланып, Бугаҗың гөзлегине чыкяр. Гөрсе, бир
ерде гаргалар учушып, гонушярлар. Ол ере ат сүрүп
барярлар. Бугаҗы гана булашып ятан халда гөр-
йәрлер. Йөне огланың энесинден өң Хызыр гелип
огланың ярасыны саран экен. Хызыр оңа: «Горкма
сен өлмерсиң, мунуң эми даг чечеги билен энәниң сүй-
дүдир» диййәр. Огланың энеси эмҗегин бир сагды.
Даг чечеги билен югруп онуң ярасына эм этди. Йөне
ол «сен атаңа гымагыл» дийип, берк табшыряр. Икин-
җи тарапдан, бу ерде кырк намарт душмана таб-
шырмак үчин Дерсе ханың эл-аягыны сараярлар, оны
алып гидйәрлер. Дерсе ханың аялы мундан хабарлы
болуп бу ваканы Бугаҗа айдяр. Бугач душманлар
бир ерде дүшләп, шерап ичип отыркалар оларың
ызындан ковуп етйәр, үстлерине баряр. Эли баглы
ятан Дерсе хан кырк намарда йүзленип: «Элими ачың,
мен бу огланы уршуп еңейин» диййәр. Дерсе ханың
элини чөзйәрлер. Ол оглы билен урушмакчы боляр.
Огул билен ата мейданда айдышык үсти билен бири-
бирини танаярлар. Бугач кырк намардың бир топарыны
өлдүрйәр. Бир топарыны есир эдйәр, какасыны боша-
дып ызына гайдып гелйәр. Бу бой гутаряр: «Дәдем
Горкут бой бойлады, сөй сөйледи. Бу «Огузнамайы»
дүзди, гошды, бейле дийди. Чапаркен ак боз атың
бүдремесин, уз гылыҗың гәдилмесин, ак сакаллы
бабаң ери учмаг болсун, кадыр таңры сени намарда
мәхтәч эйлемесин».

«Китабы Дәде Горкутың» икинҗи бойы «Салур
Газаның өйи ягмаландыгы бойны беян эдер» дийип
атландырылар. Бу бойда шейле гүррүң берилйәр: Бир
гүн Үлеш оглы, төллү гушуң явруcы, бизе-мискин
умыды, уммат сүвүн арсланы, Гаражыгың гапланы,
гоңур атың эеси, хан Оразың агасы, Баяндур ханың
гүегүси, галың огузың дөвлети, галмыш йигит аркасы.
Салур Газан еринден турды. Салур Газан огуз бегле-
рини йыгнап, мей ичип, отуранлара «ава гиделиң»

дийййәр. Гыян Селжук оглы Дәли Дөндер айдар: «Бели хан Газан» маслахатдыр. Гара Гүне Оглы Гара пудак айдар: «Агам Газан маслахатдыр». Анлар эйле дийгеч, ат агызлы Ораз гожа ики дизиниң үстүне чөкди. Салур Газан ава чыкяр. Ызындан гаржы капырларының башлыгы Шүкли Мелик бу ишден хабардар болуп, гелип Салур Газаның ызыны чапып, онуң атларыны, малларыны, кенизлерини, аялы Бойы Узын Бурла хатыны есир эдип алып гидйәр. Хан Газаның оглы Ораз бег үч йигит билен эли баглы, бойны баглы гитди. Илек гожа оглы Сары Кулмаш Салур Газаның өйүниң үстүнде өлдүрилйәр. Душманлардан бири: «Газана улы зыян етирдик. Пылан ерде онуң он мүң гойны бар. Шол гойнуны хем сүрсек, онсоң бизиң ишимиз битди» дийййәр. Шүкли Мелик алты йүз атлыны иберйәр. Ол атлылар гелип гоюнлары сүрмекчи болярлар. Гоюнларың чопаны Гаража чопан, Доган Гүй доганлары Гапан Гүжи, Демир Гүжи билен бирликде даг ялы даш үйшүрип, сапанларыны эллерине алып горанмага тайяр болуп дурярлар. Гаража чопан душманлара: «Итим биле бир ялакда ювундымы ичен азгун» дийип, йүзленйәр. Олара «Йигитлериң зарбыны гөргүл» дийййәр. Гаража чопан үч йүз душман әсгерини сапан дашы билен уруп өлдүрйәр. Соңра дашы гутарып, гоюн, гечилери сапана салып атып уграяр. Душманлар:! Ярымасын, ярчымасун бу чопан» дийип, гачярлар. Чопаның ики доганы сөвешде өлйәр. Газан авда явуз дүйш гөрйәр. Гара сачы узанып, йүзүни өртйәр. Он бармагы ганда. Гөкден өйүң үстүне йылдырым чакяр. Гудуз гуртлар оны даламакчы болярлар. Ол атланып авчылар хем доганы Гара Гүне билен хошлашып, юрдуна гелйәр. Гөрсе, юрды таланыпдыр. Ол юрдуны гөрүп шу шыгры айдяр:

Гуланга, сугун, кейге гоншы юрдум.
Сени ягы ниреден дарамыш гөзел юрдум.
Агбан өйүм дикиленде юрды галмыш.
Гаррыжык энем өлүренде ери галмыш.
Оглум Ораз ок атанда пута галмыш.
Огуз беглери ат чапанда мейдан галмыш.
Гара матбах дикиленде ожак галмыш.

Газан душман ызыны ызарлап уграяр. Бир сува душ гелйәр. Ол сува шыгыр билен йүзленйәр, шейле дийййәр:

Чыгным, чыгным гаялардан чыкан сув.
Агач тәмилерни ойнадан сув.
Хасанла Хусейниң хасраты сув.
Баг, бостаның зынаты сув.
Айша иле Фатманың нигәхи сув.
Шабаз атлар ичдиги сув,
Гызыл дүелер гелип гечдиги сув,
Ак тоюнлар гелип чөвресинде ятдыгы сув.
Юрдумың хабарын билерму сен, дигил маңа.
Гара башым гурбан болсун сувум саңа

Сувдан сес чыкмаяр. Салур Газан ёлуны довам этдирйәр. Онуң өңүнден бир гурт чыкяр. Газан «Гурт йүзи мүбәрекдир» шундан бир хабар алайын, дийип, шыгыр билен гурда йүз тутяр. Гуртдан жогап болмаяр. Ол ёлуны довам этдирйәр. Бирден, Салур Газаның өңүнден Гаража чопаның ити чыкяр. Газан ити коваяр. Ит ызына дөнйәр. Газан итиң ызына дүшүберйәр. Ит Газаны Гаража чопаның янына алып гелйәр. Газан Гаража чопандан ягдайы сораяр. Гаража чопан: Дүйн дәл өңңүн кырк инче билли гыз биле халаллың Бойы Узын Бурла хатын аглап шу ерден гечди» дийййәр. Гаража чопан душманлар билен болан сөвеши, ики доганының пида болшуны, душманлардан гыран адамларының саныны Газана хабар берйәр. Газан «ажыкдым» дийййәр. Гаража чопан тагарчыгыны чыкарып, нахар ходүрлейәр.

Гаража чопан Газан билен бирликде душман ызындан гитмекчи боляр. Газан өз-өзүне: «Мен бу чопаны яным билен алып гитсем, огуз беглери душманы Газан енмеди, чопан енди диерлер» дийййәр. Ол чопаны бир агажа баглаяр. Еке өзи гитмекчи боляр. Ол чопана: «Гарның ажыганда бу агажы гопар, гуртлар сени иер» дийййәр. Гаража чопан бир «хоп» билен агажы гопаряр. Ол агажы аркасына алып Газаның ызы билен уграберйәр. Ол Газана шейле дийййәр: «Агам Газан, бу агач ол агачдыр ким, сен душманы басар сен, гарның ажыгар, мен саңа бу агач биле нймек биширеринп», дийди. Бу сөз Газана хош гелип, оны агачдан бошадяр. Икиси биле ёла гирйәр. Шүкли Меликиң адамлары олжадан шат болуп, мей ичип отыркалар, булар үстлерине гелйәрлер. Душманларың бири Бойы Узын Бурла хатуны гөрүп: «муна саграк сүрдүрмек герек» дийййәр. Бойы Узын Бурла хатун бу сөзи эшидип, жанына отлар дүшйәр. Душманлар Шүкли Мелигиң буйругы боюнча Бойы Узын Бурла хатуна саграк гез-

дирмекчи болярлар. Бойы Узын Бурла муны эшидип, кенизлере йүзленйәр: «Газаның аялы ким, дийип сорасалар, хеммәңиз мен дийип, жогап берин», диййәр. шейле хем эдйәрлер. Душманлар Бойы Узын Бурла хатуның кимдигини билмән, барып Шүкли Мелиге хабар берйәрлер. Шүкли Мелик: «эйле болса Газаның оглы Оразы Хәбисден чыкарың, богазындан орган биле асың, ики талусындан чеңцеле салжуң, гыма-гыма ак этинден чекүң, гара говурма эдип, кырк бег гызына элтүң, хер ким йиди ол делил, хер ким йиймеди ол Газан хатуныдыр» диййәр. Бу хабары Бойы Узын Бурла хатун оглы Ораза хабар берйәр: «сениң өлүмиңе дөзейинми я-да какаң намусыны ере салып, душман гуҗагына гирейчими» диййәр. Ораз: «дилиң гурасын, чүйресин, сен атамың намусыны ере салаңдан, мен өлейин» диййәр. Оразы асмак үчин бир агажың дүйбүне гетирйәрлер. Ораз зарланып агажа йүзленйәр. Гошгы билен ички дүнйәсини беян эдйәр. Ол агажа: «агач маңа хайпың гелсин, мени асмакчы болсалар, мени гөтерме» диййәр, аглаяр. Бу махалда султаным Салур Газан билен Гаража чопан чапып, етип гелйәр. Гаража чопаның сапанының аясы үч яшар тананың дерисиди. Илки Газан Шүкли Мелиги алдап, гарры эжесини гутармакчы боляр. Она йүзленип: «Хемме алып гелен затларың өзүңки болсун, йөне эжеми ызына гайтарып бер, мен сениң билен урушман, ызыма гайдайын» диййәр. Шүкли Мелик кабул этмейәр. Шу вагт огуз беглери чапып, етип гелйәрлер. Газан бегиң гардашы Гара Гүне чапар етди: «Чал гылыжың гардаш Газан етдим» дийди. Демүр гапыйы депип алан, Гыян Селжук оглы Дәли Дөндер чапар етди. «Чал гылыжың агам Газан етдим» дийди. Демүр яйлы Гыпжак Мелиге ган гусдуран Гара Гүне оглы Гара Пудак чапар етди. «Чал гылыжың агам Газан етди» дийди. Боз айгырлы Бирек чапар етди: Газылык гожа оглы бег Егенек чапар етди. Ат агызлы Ораз гожа етди. Ажыгы тутанда муртларындан ган чыкан Букдуз Аман чапар етди: «Чал гылыжың Агам Газан етдим» дийди. Илек гожа оглы Али Эрен чапар етди: «Чал гылыжың агам Газан етдим» дийди. Бу ерде ганлы сөвеш боляр. Душман тарапдан он ики муң эсгер өлдүрилйәр: Огуз тарапдан бәш йүз адам өлйәр. Салур Газан малларыны, аял-оглан-ушакларыны алып ызына гайдяр. Ол гелип Гаража чопаны хан атларыны середйән адамлары

башлыгы мирахурлык везипесине беллейәр. Дәдем Горкут гелибан, бой бойлады, сөй сөйледи, бу «Огузнамайы» дүзди, гошды.

«Китабы Дәде Горкудың» үчүнжи бойы шейле атландырыляр: «Кам Бүрәниң оглы Бамсы Бирек боюны беян эдер. «Бу бойда шейле гүррүң берилйәр: Кам Ган оглы Баяндурхан ериндеи галяр. Ич огуз ве даш огуз беглери Баяндур ханың сөхбетине үйшйәр. Бай Бүре бег дахы Баяндур ханың сөхбетине гелйәр. Баяндур хан оглы Гара Пудак, Газан оглы Ораз, галың огуз аркасы, Баяндур ханың гүсгүси Салур Газан бу мейлисе гелйәрлер. Бай Бүре бег огулсызлыкдан зейренйәр. Бай Бижан бег гызсыклыкдан зейренйәр. Огуз беглери таңрыдан дилег эдйәрлер. Оларың дилеги душ болуп Бай Бүре бегиң оглы, Бай Бижан бегиң гызы боляр.

Шол вагт Бай Бижан бег огуз беглерине йүзленип: «шаят болуң,, эгер, мениң гызым болса, ол, гой, Бай Бүре бегиң оглуныңкы болсун» дийипди. Бай Бүре бег оглуна совгат гетирмек үчин кервенлерини уградяр. Ол Станбула гелип бир дениз гулуны, боз айгыр, гаты яй, алты перли гүрз сатын аляр. Бай Бүре оглы он бәш яшында йигит болуп етишйәр. Ол вагтда иш битирмедик йигиде ат гоймаздылар. Бай Бүре бег оглы атланды, ава чыкды. Атасының тавласына гелди. Мирахур оны гаршылады, гонаклады. Бу тарапдан, сөвдагәрлер гелип Гара Дервент агзына дүшйәрлер. Галадакы душман ичалылары бу хабары билип, агаларына хабар берйәр. Душманың эсгерлери гелип кервени чапяр, талаяр. Сөвдагәрлериң улусы есир дүшйәр. ве кичиси болса ,гачып гелйәр. Ол огуз илине гелйәр. Огуз илиниң бир ужунда бир дикилги ала саяван гөрйәр. Ол саявана голай гелйәр. Ол ерде янында кырк йигиди бирини гөрйәр. Сөвдагәр ол йигиде йүзленйәр, болан ягдайы оңа гүррүң берйәр. Йигит кырк йигиди билен атланяр. Душманлар олжадан затларыны пайлашып отыркалар, булар олара гылыч салярлар. Оларың барыны өлдүрип, сөвдагәрлериң малларыны гайтарып алып өзлерине берйәрлер. Сөвдагәрлер бу ишден көп миннетдар болуп, ол йигиде герек малыны ал диййәрлер. Оглан бир дениз гулуны, боз айгыры, алты перли гүрзи, яйы талап эдйәр. Сөвдагәрлер бу яраглар агамызың оглуныңкы диййәрлер. Оглан: «Атаң янында миннетсиз аланым бу ерде миннетли аланымдан хас

говудыр», дийип„ атланып ызына гайдяр. Боз оглан бабасының өйүне гелйәр. Шу вагт Кервен хем етип гелйәр. Олар болан ваканы Бай Бүре беге хабар берйәрлер. Бүре бег огуз беглерини чагыряр. Горкут Ата гелип оглана ат гойяр. Ады Бамсы Бирек болсун диййәр. Сөвдагәрлериң гетирен яраглaрына Бамсы эе боляр.

Гүнлерде бир гүн Бамсы ава чыкяр. Нагехандан огузың үстүне бир сүри кейик гелйәр. Бамсы Бирек бу кейиклери кова-кова бир ере гелйәр. Не гөрди, гөрсе, гөк чайыр үстүнде бир гырмызы отаг дикилмиш. Бу отаг Бай Бижан бегиң гызы Бану Чечегиң отагыды. Бамсы кейиги уруп йыкяр. Чечек Гысыржа еңңәни иберип, бар бу огланың кимдигини билип гайт» диййәр. Гысыржа еңңе гелип: «авындан бизе-де бир пай бер» диййәр: «Бамсы: мен авчы дәл, бег оглы, мен» диййәр. Ол: «гой кейигиң хеммеси сизиңки болсун, эмма бу гырмызы отагың кимиңкидигини айт» диййәр. Гысыржа Еңңе отагың кимиңкидигини айдяр. Бамсының йүзи гызаряр. Гызлар кейиги гөтерйәр. Олар Чечеге бу йүзи ныкаплы бир ягшы йигит, диййәрлер. Чечегиң какасының сөзи ядына дүшйәр. Ол «Мен сени йүзи ныкаплы Биреге бердим» дийипди. Биреги чагырярлар. Гыз йигитден, гелишиң кандан» дийип, сораяр. Ол «Ич огуздан» дийип жогап берйәр. Ич огузда кимиң неси сен» дийди. Бирек өзүниң кимдигини айдяр. Бирек «Бай Бижаның бир гызы бармыш, оны гөрмәге гелдим» диййәр. Гыз «мен Бану Чечегиң дәдеси мен. Мениң билен ярышда атың озса, ок атышмакда өкде чыкса», гөрешде мени йыкса», аның тени сениңки болар» диййәр. Ярышда, ок атышмакда Бирек оны еңйәр. Эма гөрешде хич оны еңип билмейәр. Бирек ахыр гызлыгыны билип, онуң гөвсүнден тутяр. Гыз гыжыняр, еңилйәр хем өзүниң Бану Чечекдигини боюн аляр. Бирек бармагындан бир гызыл йүзүк чыкарып, Чечеге берйәр. «Менден саңа ядыгәр болсун» диййәр. Гайдып өйлерине гелйәр. Какасы оңа йүзленип: Огул бу гүн огузда не гөрдүң, диййәр. Бирек өйлендирилмегини, Бану Чечеги алып берилмегини атасындан сораяр. Огуз беглери үйшйәр. Горкут Атаны чагырып гетирйәрлер. Оны Бану Чечегиң доганы Дәли Гарчарың үстүне иберйәрлер. Дәли Гарчар гызы диләп гелени өлдүрйәрди. Горкут бир ата атланяр, ене бирини гошуна аляр. Ол Дәли Гарчарың өйүне барып, нәме үчин гелендигини хабар берйәр. Дәли Гарчар Горкуды ковяр. Горкут атланып ызына гайдяр. Дәли Гарчар Горкуды өлдүрмекчи болуп онуң ызындан ковяр. Горкут гачяр. Мүнүн аты ёруляр. Икинжи аты мүнүп гачяр. Дәли Гарчар етип, депесинден гылыч салмакчы боланда, Горкут «Элиң чүйресин» дийип гаргаяр. Дәли Гарчарың эли ховада доңуп галяр. Ол Горкуда ялбаряр. Горкут дога окаяр. Онуң эли сагаляр. Дәли Гарчар: «гызыберейин, йөне мүң саны бутра гөрмедик мая, мүң саны байтал гөрмедик айгыр, мүң саны гоюн гөрмедик гоч, мүң саны гуйруксыз, гулаксыз көпек, мүң саны бүре гетир» диййәр. Горкут гелип бу хабары Бай Бүре беге етирйәр. Бу затлары Дәли Гарчара берйәрлер. Горкут бир бүрели аммара Дәли Гарчары гетирип: «Мүнүң ичи бүреден долы, бу бүрелериң семизинден сайла-да ал» диййәр. Дәли Гарчар аммара гирйәр, бүтин гөвреси бүре болуп чыкяр. Горкутдан көмек сораяр. Горкут оңа «сува гир» диййәр. Дәли Гарчар сува гирип бүреден гутуляр.

Ол заманда өйленйән йигит ок атар экен. Окы дүшен ерде гирдек «өрүк өйи» гуруп, той, мейлис дүзер экен. Бирек хем шейле эдйәр. Эмма Байбурт галасының беги муны билип, лаң вагтында гирдеге чозуп, Биреги кырк йигиди билен алып гидйәр. Мундан он алты йыл гечйәр. Бирекден хич хабар гелмейәр. Чечек не гейинйәр. Бир гүн Дәли Гарчар Баяндур хана гелип: «Бирекден хабар тутмалы. Дири болса, дирилиги, өли болса, өлен хабарыны гетирене бажым Чечеги бержек» диййәр. Бейле дийгеч Яланчы оглы Яранжык: «Мен гидип хабар тутайын», диййәр. Бирек бир вагт Яранжыга бир көйнек берипди. Ол көйнеги гана булап гетирип: «Биреги өлдүрипдирлер, ине онуң ганлы көйнеги» диййәр. Баяндур ханың буйругы билен көйнеги Чечеге гөркезйәрлер. Чечек көйнеги танаяр. Яланчы оглы Яранжык кичи тоюны совуп, улы тоюны тутмага гиришйәр. Үлеш оглы Салур Газан, Берегиң какасы сөвдагәрлери Берегиң гөзлегине иберйәр. Сөвдагәрлер Байбурт галасына гелип дүшйәрлер. Душманлар Биреге гопуз чалдырып отыркалар, оларың үстүнден баряярлар. Олар Бирек билен хабарлашярлар. Ызында нәхили ягдайың болуп гечйәндигини Бирeгe хабар берйәрлер. Бирeгe Байбурт галасының бегиниң гызы ашыкды. Ол гыз махал-махал Биреги гөрмәге гелерди. Ол гыз бу гүн хем гелип, Биреги сүс гөрйәр.

Онуң себәбини сораяр. Гыз: «Эгер сен мени соңра гелип алмага шерт этсең, мен сени гуюдан чыкарайын» диййәр. Бирек шол шерти ерине етирҗекдигине сөз берип, ант ичйәр. Гыз Биреги галадан чыкаряр. Бирек ат гөзләп, душман йылкысына гелйәр. дениз гуланы боз айгырыны гөрйәр. Боз айгыр гелип ян берйәр. Бирек атланяр. Шу ерде Бирек ат шаныңа бир гошгы гошяр. Бирек атыны мүнүп, галаның гапысына гелйәр. Душмана дуйдурыш берйәр: «Эгер кырк йигидими өлдүрсеңиз, хер бириниң башы үчин сизден он адам өлдүрерин» диййәр. Бирек ёла дүшйәр. Душманлар муны дуюп, оны коврлар. Бирек гачяр. Булар ковярлар. Бедев ат Боз Айгыр Биреги алып чыкяр. Ёлда Бирегиң өңүнден бир озан чыкяр. Озан: «Бану Чечеги Яланчы оглы Яранжыга берйәрлер, тоя барярын» диййәр. Бирек озана йүзленип: «Гопузыңы маңа бер, дерегине атымы берейин. Мен соң гелип атымы аларын, гопузы болса саңа говшурарын» диййәр. Озан разылашяр. Бирек ёлуны довам этдирйәр. Ёлда дәдесиниң чопанларыны гөрйәр. Олар даш үйшүрип, депе ясапдырлар. Оларың даш үйшүрендиклериниң себәбини сораяр. Олар: «Той боляр, Чечек шу ерден гечмекчи, биз олары дашлап өлдүрмекчи» диййәр. Бирек олара саг бол айдып гечип гидйәр. Бирек өйлериниң гапысына гелйәр. Гөрсе, бажыларындан бири сув чекип дур. Бажысы аглаяр. Бирек онуң агысының себәбини шыгыр билен сораяр:

Огуз дөлден гыз киши хабар бер маңа,
Гара башым гурбан болсун бу гүн саңа.

Бирегиң бажысы болса: «Чалма озан, айтма озан» ялы сөзлер билен шыгыр үсти билен Бирегe гайтаргы берйәр. Бирегиң бажылары хем Чечек «Саятлы Хемрадакы» Селби ялы гара гейиндирлер. Бирек бейлеки бажыларының яныңа гелйәр. Ол гызлара йүзленип: «кендириңде экмекден не бар, тоюруң мениң» диййәр. Бажыларының бири сиңе бакып, Бирегe:

Гара гыма гөзлериң чуңалмасайды,
Агам Бирек диердим озан саңа —

диййәр. Бирек тоя гитмек үчин бир гейим аманат гыздан сораяр. Бажысы оңа Бирегиң көне ташлап гиден

геймини берйәр. Бирек гейими геййәр. Дон Бирегe лайык боляр. Гыз шыгыр билен оңа йүзленйәр:

Онул-онул йөрүшинден,
Аслан киби турушындан,
Ганрулубан бакышындан,
Агам Бирегe меңзедердим озан сени.

Бирек тоя гелйәр. Йигитлер ок атышярлар. Гара Гүне оглы Пудак, Газан бег оглы Ораз. Беглер башы Егенек ок атанда, кеседен гарап дуран Бирек: «Элиң бар болсун» дийди. Гиеви атанда: «Элиң гурысун, бармакларың чүйрисин, хей тонуз оглы» диерди. Яланчы оглы Яранжыгың гахары гелип, Бирегe: «ханы мениң яйымы чекжек болуп бир гөр» дийди. Бирек онуң яйыны алып чекди, яй дөвүлип, ики бөлүнди. Бирек оңа: «Сениң бу яйың ерде торгай атмага ягшы» дийди. Шол вагт Бирегиң өз яйыны гетирйәрлер. Бирек ок атып, йүзүкден окы гечирйәр. Газан бегe хабар етйәр. Газан Биреги чагыряр. Бирек Газаны сыпатландыряр: галмыш йигит аркасы, бизе-мискин умыды, Баяндурханың гүегүси, Түркүстаның диреги. Бирек бейле дигеч: «Диле менден не диләр сен» диййәр. Бирек «гарным ач» диййәр. Газан оңа: «Бар-да газанлардан ал-да ийибер» диййәр. Бирек гарныны доюрандан соң дәлилиге уруп, газанлары йыкышдырып, ичиндәкилери дөкүшдирйәр. Айлларың арасына барып говга турузяр. Бу барада Газана хабар етйәр. Газан, дегмән, онуң билен ишиңиз болмасын» диййәр. Бойы Узын Бурла хатын Бирегe: «Сен ким болуп, ругсатсыз бу ере гирдиң» диййәр. Бирек: «Газан бегден ругсат болды» диййәр. Ондан соң Бойы Узын Бурла хатын саңа нәме герек» диййәр. Озан: «мен чалайын, эре чыкян гыз ойнасын» диййәр. Бурла хатын: «Чыксын Гысыржа еңңе ойнасын, дәлиниң танасы ёк» диййәр. Эмма Озан оны танаяр. Богазжа Патма чыкып ойнаяр, оны-да танаяр. Ол Богазжа Патма: «Сенден эре чыкан гыз болмаз» диййәр. Соң Бану Чечек чыкяр. Онуң элиндәки йүзүги гөрүнйәр. Бирек оны танаяр. Шыгыр билен йүзүги Чечеге беришини, ок атышышларыны, гүрешишлерини, ярышышларыны беян эдйәр. Чечек Биреги танап онуң аягына йыкыляр. Атыны мүнүп Бирегиң ата энесине бушлук дилемәге гелйәр. Бай Бүре бегиң агламакдан көр болан гөзи Бирегиң гүлбикесинден акан ганы сылап

ялыгы гөзүне сүртмек билен ачыляр. Газан бег Биреге: «Чечеги ал, мырадына» ет, диййәр. Бирек: «Ол ерде мениң йигитлерим душман есирлигинде ятан махалында, мен мунда той тутуп, аркайын ятып билмерин» диййәр. Есир ёлдашларыны, кырк йигидини бошатмагың угруна дүшйәр. Ол лешгер чекип душман үстүне баряр. Алдым-бердимли сөвеш боляр. Душман дерби-дагын эдилйәр. Кырк гүн, кырк гиҗе той эдилйәр. «Дәдем Горкут гелди, шатлык чалды, бой бойлады, сөй сөйледи, ём берейин ханым, бу«Огузнама» «Бирегиңки болсун» дийди.

Мундан соң, «Газаның оглы Ораз бегиң тутсаг болдугы боюны беян эдер» диен бап башланяр. Үлеш оглы Газан бег, огуз беглерини дашына үйшүрип, мейлис ичинде мей ичйәрлер. Гөзел гызлар мейлисдәкилере мей гездирйәр. Үлеш оглы Салур Газан кейпини көкләп, солуна бакып гүлйәр, сагына бакып гүлйәр. Өңүнде дуран Ораза бакып аглаяр. Оглы Ораз мунуң себәбини сораяр. Газан: «Огузда уруш гөрмедик, тежрибесиз адамың шөхраты болмаз. Сен оглум сөвешлерде болмадың, тежрибәң ёк, менден соң огуз беглери тәҗи, тагты сана бермезлер» диййәр. Ораз: «Огул атадан гөрелде алар, мен сенден не гөрелде гөрдүм» диййәр. Газан оглуны алып ава чыкяр. Ол өзүниң сөвешип, душман гошунларыны еңен ерлерине оглуны алып гелйәр. Салур Газаның ава чыканлыгы хабары душмана етйәр. Олар 16 муң гошун билен Газаның үстүне дөкүлйәр. Душманлар «Татян» хем «Аксакга» галасындан. Душман билен ганлы сөвеш башланяр. Газан оглуна: «Сен сөвеше гирме-де мениң сөвешими сынла, гаравуллык эт» диййәр. Эмма Ораз атасының диенини этмән, сөвеше гирйәр. Ораз көп душманы гырып, есир дүшйәр. Онуң кырк йигиди хем урушда өлйәр. Душман дөнйәр. Газан гелип, оглуны тапмаяр. Беглер: «Гуш йүрекли оглан эҗесиниң янына гачып гидендир» диййәр. Газан: «Шейле эден болса, мен оны алты пара эдерин», диййәр. Газаны Бойы Узын Бурла хатын гаршылаяр. Ол оглуны гөрмейәр. Шыгыр билен Газана йүзленйәр:

Бәрү гелгил салур беги, салур гөрки.
Башым багты, өйүм тагты... бег йигидим Газан.

Душманлар бир ерде дүшләп: «Гарры душман

татар оглы элүмизе гирмишкен жеза билен өлдүрелиң» дийшип отыркалар, үстлерине Газан гелйәр. Душманлара довул дүшйәр. Ораз душманлардан бошадылмагыны сораяр. Душманлар онуң эл-аягыны чөзүп бошадярлар. Ораз атасының янына гелип: «Мениң есир боланымы нireден билдиң» диййәр. Ораз какасына «Огул үчин ата өлмек айп болар, ызына гайт» диййәр. Салур Газан Оразың сөзүне бакман, сөвеше гирйәр. Душманың көп эсгери ёк эдилйәр. Салур Газаның гөз-габагына гылыч ярасы дүшйәр. Шол вагт Бойы Узын Бурла хатын гелип етйәр. Газаны танаяр. Ондан соң огуз беглери етип гелйәрлер. Онуң ардынча, бег, ковум башлары Дүкер етди. Онуң ардынча бег бүкдүз башлары Аман етди. Онуң ардынча токуз гожа башлары Ораз етди. Кыямат сөвеши болды. Бойы Узын Бурла хатын Гара Коган душманы гылычлады, ере салды. Газан оглуны бошадып, душманы еңип, ызына гайдып гелйәр. Еди гиҗе-гүндиз той-томаша боляр. Дәдем Горкут гелибан шатлык чалды, бу «Огузнамайы» дүзди, гошды....

Мундан соң «Довха Гожа оглы Дәли Думрул боюны беян эдер» диен бой гелйәр. Огуз илинде Довха Гожа оглы Дәли Думрул атлы бир азгын барды. Дәли Думрулың бир көпрүси барды. Көпрүден геченден пул аларды. Пул бермек ислемедиклери урарды. олардан зорлап пул аларды. Көприниң янындакы обаларың биринде бир йигит арадан чыкяр. Адамлар аглашярлар. Дәли Думрул «Ол йигиди өлдүрен ким» дийип, сораяр. «Оны өлдүрен Азрайыл» дийип жогап берйәрлер. Дәли Думрул: «Азрайылы өзүм өлдүрерин» диййәр. Муны эшидип, Азрайыл гелип Дәли Думрулың жаныны алмакчы боляр. Илки ол бир гөкже кепдери сыпатында гелйәр. Азрайыл жаныны алмакчы боланда Дәли Думрул худайы ыкрар эдйәр. Таңрыдан перман боляр: «Дәли Думрул өлмеҗек болса, өз жанының ерине башга бир жан берсин», дийип. Дәли Думрул Атасына, эҗесине йүз тутяр. Олар огулларының жанының дерегине өз жанларыны бермәге разы болмаярлар. Дәли Думрулың аялы жаныны бермәге разы боляр. Азрайыл Дәли Думрулың аялының жаныны алмага геленде, Дәли Думрул худая ялбаряр. «Икимизиң жанымызы биле ал» дийип, сораяр. Бу сөзден таңрының хошы гелип: «Дәдесиниң ве эҗесиниң жаныны ал, бу икисине 140 йыл өмүр бердим,» диййәр Азрайыл дәдеси

билен эжесиниң жаныны алып, Дэли Думрулы ве аялыны бошадяр.

Екаркы бойы «Гаңлы Гожа оглы Хан Төрели бойны беяи эдер» диен бой ызарлап гелйәр. Онуң гысгача мазмуны шейле: Огуз заманында Ганлы Гожа атлы бир көрпез эр барды. Ол: «Яранлар, атам өлди, мен галдым, Огул гел сени өерейин», дийди. Ганлы Гожа оглуны өйлендирмекчи боляр. Хан Төрели: «Мениң гелиним болҗак гыз мен еримден турманкам, ол турмалы, мен ата мүнмәнкәм, ол атланан болмалы, мен душман үстүне барманкам, ол барып душманы өлдүрен болмалы» диййәр. Гаңлы Гожа эйле болса: «Бир җиҗи-бижи (гурҗак) түркмен гызыны алар сен» диййәр. Хан Төрели бүтин огуз илини айланып чыкяр, өзүне мынасып гыз тапмаяр. Ол ич огузы айланып чыкяр, даш огузы айланып чыкяр, өзүниң көңли истән гызыны тапмаяр. Огуздан дашарда Тарабвузан шәхеринде бир патышаның гызы бармыш. Эмма ол гызың үч саны хайваны бармыш. Онуң бири буга, икинҗиси арслан, үчүнҗиси бугра. Ким шу хайванлары еңсе гыз шонуңкы болҗакмыш. Бу хайванлары еңип, гызы алмак үчин көп йигитлер сынанышык эденмиш. Эмма оларың хеммесиниң маслыгы шол ерде галанмыш, Ол хайванлардан еңлен йигит өлдүрилйәрмиш. Ганлы Гожа оглуна муны айдяр. Хан Төрели кырк йигиди билен сүрүп гелйәр. Душман патышасы оны гаршылап, хабарыны аляр. Патыша ве онуң адамлары Хан Төрелиниң ислегини эшидип буганы мейдана гетирйәрлер. Патышаның гызына Сүлүвҗан хатын диердилер. Бу вагт Сүлүвҗан хатын хем көшгинден чыкып, томаша эдип дуряр. Ол вагтлар огуз илинде дөрт кчши йүзи ныкаплы гезерди. Бири Гара Чөкүр, оглы Кырк Кынык, боз Айгырлы Бирек, бири-де Хан Төрелиди. Хан Төрели йүзүнден ныкабыны сырып, буга сөвешине гирйәр. Хан Төрели ныкабыны айранда Сүлүвҗан хатын онуң йүзүни гөрүп, оңа ашык боляр. Буганы гөрүп, Хан Төрелиниң кырк йигиди аглашяр. Хан Төрели олара: «Нәме үчин аглаярсыңыз, сиз мени өвүң, тарыплаң» диййәр. Буга хүҗүм эдйәр. Хан Төрели өңүнден совлуп, бир яна атыляр. Буга йыкыляр. Ол буганың аркасына гечип, гуйругындан тутуп, айлап, оны ере чаляр, деррев богазыны кесип, хамыны сойяр. Элтин душман шахы Таңрың өңүне зыңяр. Хан Төрели ёлбарсы-да еңйәр, буграны-да еңйәр. Инди гызы

Хан Төреле бермекчи болярлар. Гыз билен огланы гирдеге салярлар. Хан Төрели: «Ата-бабамың йүзүни гөрмезден гирдеге гирмерин» дийип, гызы алып гайтмакчы боляр. Хан Төрели гөзүн ачды, габакларын галдырды, гөрди гелин ат үстүнде гейинмиш, сүңңүси элинде «Хан Төрели гызы алып гайдяр. Олар огузың серхедине гелип чадыр гурярлар. Хан Төрели уклаяр. Гыз укламан, ата мүнүп, гылыҗыны алып тайяр болуп дуряр. Нәгехандан алты йүз атлы гөрүнйәр. Таңры гызыны берип гойберенине өкүнип, ызындан ковгы гөндерйәр. Гыз гелип Хан Төрелини ояряр. Сөвеш боляр. Гыз көп батырлык билен сөвешип, душманы еңйәр. Душман гачяр. Эмма гыз Хан Төрелини тапмаяр. Шол вагт Хан Төрелиниң ата-энеси гелип етйәр, эмма Хан Төрелини тапмаярлар. Гыз атланып душманларың гачан тарапына атыны сегредйәр. Ковуп баршына бир дере ичинде тоз гөрйәр. Шол яна ат чапып гелйәр. Гөрсе, Хан Төрели яралы. Онуң габагына яра дүшүпдир. Хөн Төрели билен гыз душманы бу ерде хем еңйәрлер, гайдып гелип чадыр дикйәрлер. Хан Төрели ойланяр. Бу гыз: «Хан Төрелини өлүмден мен халас этдим дийип, өвүнер, мени абрайдан дүшүрер, гел муны өлдүрейин» диййәр. Ол ниетини Сүлүвҗан хатына айдяр. Сүлүвҗан хатын: «Аяла өвүнмек ярашмаз» дийсе-де, Хан Төрели ниетинден дәнмейәр. Сүлүвҗан хатының гахары гелип, ок атышмакчы боляр. Ол биринҗи болуп ок атяр. Хан Төрелиниң башындакы тулгасыны гачыряр. Шундан соң Хан Төрели ок атман, ярашяр. Әр-аял болуп юрда гелйәрлер. Огуз беглерини чагырып той тутярлар. Горкут Ата гелип бой бойляяр, сөй сөйлейәр.

Бу бойдан соң «Казылык Гожа оглы Егенегиң боюны беян эдер» диен бой гелйәр: Онуң гысгача мазмуны шейле: Кам хан оглы Хан баяндур еринден туруп, мейлис гуряр. Онуң мейлисине ич огуз беглери үйшйәр. Мейлисде беглер гүррүңе мешгул болярлар. Гүррүң арасында Аршун оглы Дирек Таңрың галасының беркилиги барада гүррүң гидйәр. Аман диерлер бир киши барды. Алты кере барып, галаны алып билмәнди. Бу барда хем Салур Газан: «галмыш йигит аркасы, бизе-мискин умыды,. Түркүстаның диреги,. төллү гушун яврусы» дийлип васп эдилйәр.

Баяндур ханың мейлисинде онуң везири Казылык Гожа ругсат сорап чыкып гидйәр. Ол Аршун оглы

Дирек Таңыр таласына гелип есир дүшйәр. Газылык Гожаның бир яшлы оглы Егенек ызында галыпды. Бу огланың Аман диен дайысы хем барды. Бу оглан улаляр. Бир оглан оңа гыжыт берйәр: «Гайратың болса, гит дәдеңи зындандан чыкар» диййәр. Егенек гелип Баяндур Хандан гошун сораяр. Баяндур Хан оңа гошун берйәр. Егенек гидип, душман таласыны забт эдйәр. Ол Дирек Таңыры өлдүрип, дәдесини бошадып, өз яны билен алып гайдяр.

Бу бойдан соң «Бесат Депегөзи өлдүрдиги боюны беян эдер» диен бап гелйәр. Онуң гысгача мазмуны шейле: Бир гүн огуз илиниң үстүне гапыллыкда ягы дөкүлйәр. Гараңкы тиҗәниң ичинде огуз или бир яна гачяр. Ораз Гожаның огланжыгы гараңкылыкда бир ере дүшүп галяр. Бу огланжыгы бир арслан экидип беслейәр, улалдяр. Огуз ханының йылкы чопаны муны гөрйәр. Огланы йыгнап аляр. Горкут Ата гелип, муну адыны Бесат гойяр. Оразың бир чопаны дүзде бир пери билен ятып туряр. Ол периден бир яйканак догяр. Бир гүн Баяндур Хан чөле сейрана чыкяр. Баяндур Хан шол яйканагың үстүнден баряр. Оны гөрүп, аягы билен депйәр. Яйканагың ичинден бир оглан чыкяр, онуң депесинде бир гөзи барды. Оны шәхере алып гелйәрлер. Ол энтек оглан вагтында огланларың гулак-бурунларыны ийип, гемирип башлаяр. Бу бир ёвуз зат болуп, соңа бака адам ийип башлаяр. Ораз Гожа муны өйүнден коваяр. Депегөз чөле чыкяр. Гүнде бирнәче адам ийййәр. Еди огуз обасы гачмакчы боляр. Эмма Депегөз олары гачырмаяр. Бир гүн Горкут Атаны төвелла үчин онуң үстүне иберйәрлер. Ол Депегөзе гүнде ики адам, бәш йүз гоюн бермәге разы боляр. Депегөз разылашяр. «Йөне ики саны адам берин, олар мениң ашымы биширсинлер» диййәр. Дөрт оглы болан үчүсини, үч оглы болан икисини берип, огулларындан бири галяр. Шол вагт Бесат узак йөрүшден гайдып гелйәр. Депегөз Бесатың доганы Гыян Селҗугы-да ийипди. Бесаты дәдеси дагы гаршылаяр. Газан бег Бесата йүзленип шейле диййәр:

Гара уран гопды Депегөз,
Арш йүзүнде чүйредим, өлөймедим Бесат.
Гара таплан гопды Депегөз.
Гара-гара дагларда чүйредим, өлөймедим Бесат.
Каган, аслан гопды Депегөз,

Галың-талың-галың сазларда чүйредим өлөймедим Бесат.
Аз өлсек, ег өлсек,
Мере мен Газанча өлмее сен Бесат.
Ак сакаллы бабаңы аглатмагыл,
Ак бүрчеклү энеңи бозлатмагыл Бесат.

Бесат Депегөзиң үстүне гелйәр. Ол уклап ятырка, оны ока тутяр, эмма ок онуң тенине өтмейәр. Соңра гуллукчыларының көмеги билен Депегөзүң ялңыз гөзүниң этдендигини, башга ерлериниң этден дәлдигини билйәр. Бу ягдайы аңып, Бесат бир демир чиши гыздыряр-да, уклап ятырка, онуң гөзүне чүмдүрйәр. Депегөзүң ятан ери дагың гиден бир говагыды. Онуң иймити гоюнлар хем шол говагың ичиндеди. Бесат Депегөзүң гөзүни көр эденден соң, сычрап өзүни гоюнларың арасына атяр. Депегөз онуң говагың ичиндедигини аңып, говагың гапысыны аягы билен беклейәр. Бесат бир гочы өлдүрип, онуң дерисине гирйәр. Гочуң шахыны Депегөзе тутдуряр. Дери Депегөзүң элинде галяр. Бесат сыпяр. Соңра Депегөз еңилендигини ыкрар эдип, Бесата бир йүзүк берйәр: «Ал, шу йүзүги дакын, яраг саңа кәр этмез» диййәр. Бесат йүзүги дакыняр. Депегөз бир гүнбези салгы берйәр: Мениң бар хазынам шол ерде, бар-да эхли байлыга эе бол» диййәр. Бесат гүнбезе гирйәр. Депегөз хазынаның гапысыны бағлаяр. Депегөз Бесаты алдамак үчин илки өзүниң еңилендигини ыкрар эдип, оңа йүзүк берипди. Инди Депегөз Бесаты алдап, оны гүнбезе гиризйәр, гапысыны хем тутяр. Оңа: «Сени гүнбезиң диварына шейле бир чалайын, гүнбез билен бирликде дерби-дагын ола сен» диййәр. Бесат шу ерде дин көмегине йүзленип, худаның бирлигини ятлаяр.[1] Гудрат билен гүнбез ярыляр. Бесат саг-аман гүнбезден чыкяр. Депегөз Бесата йүзленип: «ылан говакда ики гылыч бардыр, бири гынлы, бири гынсыз, гынсыз гылыч мениң башымы кесер диййәр. Бесат говага гелйәр. Гөрсе, бир гынсыз гылыч инип, чыкып дур. Бесат ок атып ол гылыжы ере дүшүрйәр. Гылыжы аляр. Депегөзүң үстүне гелйәр. Депегөз Бесата йүзленип: «Оглан, билдим, саңа өлүм ёк. Сен ким, аслың нireден» диййәр. Бесат аслыны беян эдип шейле диййәр: «Галарда, гопарда ерим Гүнортач, гараңкы түн ичре ёл азсам, умум алла, габа алам гөтерен ханымыз Баяндур Хан Гарын гүги өйден депен алпымыз салур оглы Газан. Атам адын сорар олсаң, габа агач, атам адын

дирсең, Каган Аслан, меним адым сорар эрсең, Араз оглы Бесатдыр». Бесат Депегөзүң башыны кесйәр. Гуллукчылары бушлуга иберйәр. Бесатың Депегөзи өлдүрендиги барадакы хабар огуз илине етйәр. Тойтомаша тутуляр.

Бу бапдан соң «Бөкел оглы Амраның боюны беян эдер» диен бой гелйәр. Онуң гысгача мазмуны шейле: Камган оглы Хан баяндырың йыгнагына огуз беглери үйшйәр. Олар «Гаржистандан пач гелмейәр» дийип, чәре агтарярлар. Өң пач хөкмүнде алтын гелерди. Бу гезек болса алтын гелмән, онуң дерегине бчр ат, бир гылыч, бир-де чилик гелйәр. чоммак гелйәр. Бу затлары Бөкеле берйәрлер. Оңа: «гитде огуз чәклерини сакла, душмандан гора» диййәрлер. Бөкел разы боляр. Огуз беглери йылда бир кере Баяндур ханың өйүнде үйшердилер. Бөкеле Баяндур хандан адам гелйәр. Бөкел хем үйшмелеңе гелйәр. Бөкел Баяндур Ханың элини өпйәр. Үч йүз алтмыш алты адам болуп хан башлыклайын ава чыкярлар. Бөкел гуланы, сугуны ковуп етип, яйыны оларың бойнундан саляр-да, оларың семизлигини я-да хорлугыны барлап гөрйәр. Семиз болса авлаяр, хор болса гулагыны дилип гойберйәр. Авдан соң хер ким бир зады өвүп башлаяр. Ким атыны өвйәр, ким өзүни өвйәр. Эмма Салур Газан хич өвүнмән отырды. Газан бег айдар: «Хүнәр атдамы, әрдеми»? Хан айдар: «ёк, ат ишлемесе, әр өгүнмез, хүнәр атындыр» дийди. Бу сөз Бөкеле ярамаң, йигитлерини алып, атыны мүнүп, өйкеләп чыкып гайдяр. Гахарлы халда өйүне гелйәр. Хатыны онуң гахарының себәбини сораяр. Бөкел: «Хан бизи әсгермейәр. Мен душман тарапына гечҗек» диййәр. Хатыны: «Бу сөзүң ялңышдыр, ол болмаз, патышалар таңрының көлгесидир, олара хыянат эдип душман тарапына гечен ягшылык гөрмез, «Тур ава чык, ава чыксаң, көңлүң ачылар» диййәр. Бөкел авда бир кейиги ковуп йөркә, йыкыляр, аягы дөвүлйәр. Бу хабар хемме ере яйраяр. Душман ичалысы муны Тапура етирйәр. Ол: «Огуз үстүне чозуң, гелин гызыны есир эдип алып гелиң» диййәр. Душман ичинде Бөкелиң хем ичалысы барды. Ол: «Душман үстүңизе дөкүлмекчи ат-ярагыңызы тутуп, тайяр болуп дуруң» дийип, хабар гөндерйәр. Душман буларың үстүне дөкүлйәр.

Ялңыз йигит алп болмаз.
Евшан дүйби берк болмаз.

«Огузың арсызы түркмениң дәлисине меңзәр» дийип, душман мейдана гирйәр. Бөкел оглуны, көмек сорап, Газан беге ибермекчи боляр. Амран ар эдйәр. Дәдеси Бөкелиң атыны мүнүп мейдана гирйәр. Амран бир душман гочагы билен мейданда тутушяр, Амраның гүйҗи асгын болан махалда, ол таңрыдан көмек сораяр. Таңры Җебрайылы иберип: «Бар, шол йигиде кырк адамың гүйҗүни бердим» диййәр. Амран душман бөкесини еңйәр хем оны мусулман эдйәр. Галан душманлар гачярлар. Гачан душманларың байлыкларыны алып, Амран еңиш билен ызына гайдып гелйәр. Баяндурхан оглана Газан бегиң янындан орун берйәр.

Бу бапдан соң «Өвшүн Гожа оглы Сегрегиң боюны беян эдер» диен бап гелйәр. Онуң гысгачa мазмуны ашакдакы ялы: Огуз заманында Өвшүн Гожа диерлер бир киши барды. Онуң ики оглы барды. Бириниң ады Эгрекди. Эгрек Баяндур Ханың беглер беги Газаның диванына пәсгелсиз барып гелерди. Бир гүн Эгрек отуранлары басып гечмекчи боланда Терс Узамыш диен бири: «Өвшүн Гожа оглы, бу отуран беглер хер бири отуран ерини гылыҗы билен, экмеги билен алaндыр. Сен баш кесдиңми, ган дөкдүңми, аҗы доюрдуңмы, ялаңаҗа дон бердиңми» дийди. Бу сөзден Эгрегиң гахары гелип, алты йүз йигит хандан алып, душман үстүне гидйәр. Таңыр бир кур (гурлан гурлушык) салдырып, онуң ичинде гулан, кейик сакларды. Эгрек алданып, шол кура гирйәр, дүшлейәр. Душман ичалысы муны өз ханына хабар берйәр. Олар гелип Эгреги есир аляр, йигитлерини болса өлдүрйәрлер. Эгрегиң Сегрек диен батыр йигиди барды. Ол бир гиҗе бир етими уряр. Ол етим Сегреге гыҗыт берип: «батыр болсаң, элиңден бир иш гелйән болса, гитде Алынҗа галасындан доганыңы бошат» диййәр.

Габа агачда тал пударың
Гурымышды, яшарып гөгерди ахыр.

Сегрек эҗесиниң янына гелип: «Эгрек диен бир йигит душман есирлигинден чыкып гелйәрмиш, барча огуз ол йигиди гаршыламага гидйәр, мен хем гиде-

йин» диййәр. Эжеси өз оглы Эгрек хакында сөз гидйәнини аңяр. Сегрегиң доганыдыгыны оңа айдяр. Бу сыры көп вагта эжесиниң өзүнден яшырып гелендигине гахары гелип: «Эгер сүйт хакы болмакайды, сени нәме этжегими өзүм билердим» диййәр. Сегрек душман үстүне гитмекчи боляр. Бу ягдайы Газана хабар берйәрлер. Газан: «Онуң аягына душак уруң» диййәр, ягны өйлендириң диййәр. Сегреги өйлендирйәрлер. Биринжи гиже оны гелни билен гирдеге саланларында Сегрек гелни билен өз арасында гылыч гоюп ятяр. Ол: «тә доганымы бошатмасам, маңа ашрат харам болсун» диййәр. Эртеси Сегрек атланып доганыны душман есирлигинден бошатмак үчин атланяр, ёла дүшйәр. Сегрек доганы Эгрегиң есир дүшен куруна гелйәр. Душман чопанларындан алтысыны ёк эдйәр. Чопанларың галаны гачып, Сегрегиң геленини Таңра хабар берйәрлер. Душманың атлылары Сегрегиң үстүне дөкүлйәр. Оглан сүйжи уйкуда ятыр. Сегрегиң аты душманың дөкүлендигини аңып, Сегреги оядыряр. Сегрек атланып сөвеше гирйәр. Душман эсгерлериниң өлени өлйәр, өлмедиги гачып гутуляр. Барып Таңура хабар берйәрлер. Бу гезек йүз эсгер Сегрегиң үстүне гелйәр. Уйкуда ятан Сегреги ат ене оядыряр. Сегрек атланып, душмана гылыч саляр. Душман эсгерлери еңлип гачяр. Буларың еңлен хабары Таңугра етйәр. Таңур Эгреги бошадып, янына чагыряр. Оңа: «Шу ерде бир дәли йигит бар, ёлчының, ёлагчының, чопаның, чолугың экмегини элинден гапрып аляр. Эгер сен шол йигидиң хөтдесинден гелсең, сени бошадайын» диййәр. Эгрек үч йүз йигиди янына алып Сегрек уклап ятырка үстүне гелйәр. «Йигит бурчак-бурчак дерлемиш, геленден-гиденден хабары ёк».

Ярадан хакы үчин туры телгил,
Дөрт яныңы капыр баглады белли билгил.

Уклап ятан Сегрегиң билинде гопузы барды. Эгрек Сегрегиң билинден гопузы алып чалып башлаяр. Сегрек ояняр. Булар хабарлашярлар. Сегрек өзүниң ниреденлигини, Эгрегиң доганыдыгыны айдяр. Булар танышярлар. Икиси атланып, душман үстүне ат саляр- лар. Душман эсгерлери еңилйәр олар гачып гутуляр. Булар душманың гоюп гачан малларыны олжалап, огуз серхедине етип гелйәрлер. Огуз или булары дабара билен гаршылаяр. Той-томаша боляр. Буларың икисиде өйленип «өрүк өе» гирйәрлер. Хер ким максат-мырада етйәр.

Бу бойдан соңра «Салур Газан тутсак, олуп, оглы Ораз чыкардыгы боюны беян эдер» диен бап башланяр. Бу боюң гысгача мазмуны шейле: Тарапвузан Таңыры Газана бир элгушы иберйәр. Шол гушы янына алып Газан адамлары билен ава чыкяр. Авлагда Газан бир газы авламак үчин элгушы бошадяр. Элгушы газы ковламан, душман чәклериниң янына гелип гоняр. Газан элгушы ызарлап, душман чәклерине голайлашяр. Шол ерде уклаяр. Душманың ичалысы Таңура хабар етирйәр. Таңурың атлылары уклап ятан Газаның үстүне гелйәрлер. Онуң эл-аягыны баглап есир эдип алып гидйәрлер. Элтип оны бир гуя ташлаярлар. Гуйының агзыны дегирмен дашы билен баглаярлар. Онуң пахарыны дегирмен дашының дешигинден атярлар. Бир гүн Таңурың аялы Газаны гөрмәге гелйәр. Ол аял Газана: «Бир гызжагазым өлүпди, керем әйле гызжагазымың үстүне мүнме» диййди. Газан жогап берип: «Өлүлериңизиң арасында шондан ёргасы ёк, диңе шоны мүнерин» диййәр. Аялы гелип, Таңура шикәст эдйәр. Газаны яманлаяр. Таңур: «Барың, Газаны гетириң, ол бизи өгсүн, огузы яманласын, оны бошадайын диййәр. Газаны гетирйәрлер. Газан: «Мен бир кишини тарыпламакда, бир адамы эрләп, онуң үстүне мүнүп, онсоң, өвйәрин, болмаса хич бир кишини өвмерин» диййәр. Бир адамы эрлейәрлер. Газан онуң үстүне мүнйәр. Салур Газан «огуз барка сени өвмерин» диййип, өзүни васп эдйәр:

Йүксек- йүксек, гара таглап таш ювалаиса.
Габа өкжәм, уйлутым тутан Газан эрдим.

Газаның оглы Ораз дәдесини бошатмак үчин атланяр. Ол гошун чекип душманың үстүне гелйәр. Таңур Ораза Газаны гаршы гойяр. «Енсең сени бошадайын» диййәр. Газан баша-баш сөвешде огуз беглерини еңйәр. Эмма Ораздан еңилйәр. Газан өзүни танадяр. Огуз гошуны душман үстүне хүжүме гечйәрлер. Душманы еңип, еңиш билен ызларына гайдып гелйәрлер. «Китабы Дәде Горкудың» ың соңкы бойы «Ич огуза даш огуз асы болуп, Бирек өлдүги боюны беян эдер» диен бойдур. Китабың бу боюнда шейле гүррүң бе-

рилйәр: Үч ок, боз ок йыгнагы болса, Газан өйүни таладарды. Газан бу гезек даш огузы йыгнага чагырмаяр. Даш огуз беглери өйкеледи. Газаның өзи ич огуздан. Мундан соң даш огуз беглери Газаның янына гелмейәрлер, онуң билен гатнашыкларыны бүтинлей кесйәрлер. Буларың арасында дура-бара душманчылык дөрейәр. Калпаш атлы бир кичи даш огузың душманлыгыны, достлугыны билейин дийип уграяр Калпаш Газаның дайысы Ораз Гожаның өйүне гелйәр. Ол: «Ораза Газаның үстүне ягы дөкүлди, юрдуны таладылар, Газан сизи көмеге чагыряр» диййәр. Ораз Гожа: биз баржак дәл. Хачан-да Газан өйүни танаданда үч ок, боз ок беглерини чагыряр, бизи чагырмаяр, хачан-да Газаның үстүне ягы дөкүленде ол бизи чагыряр» диййәр. Калпаш: «Газаның үстүне хичде ягы дөкүленок. Газан өзүниң отуз алты беги билен мейлисде, мен сениң дослугың, душманлыгыңы билейин» дийип гелдим диййәр. Калпаш ызына доланяр. Ораз гожа гаты гахарланып, Аманы, алп Рүстеми, Дөне билмез Дөвлек Эрени чагыряр. Хемме болан ягдайы олара айдып, ол: «Биз Газана душман дийип жогап бердим» диййәр. Аман: «Онарыпсың» дийип, онуң сөзүни макуллаяр. Ораз Гожа әхли даш огуз беглерини янына чагыряр. Курхан гетирип, барысы ант ичйәрлер. Газана душман болярлар. Дөнди айдар: «Беглер Бирек бизден гыз алды. Оны Чагыралы. Газана душман болса, дегмәли, душман бомак истемесе, оны өлдүрели» диййәр. Биреги чагырып гетирйәрлер. Бирек Газана душман болмажагына ант ичйәр. Ораз Гожа Берегиң саг уйлугыны чапяр. Биреги гетирип өйүне ташлаярлар. Бирек өлйәр. Онуң өлен хабарыны Газана етирйәрлер. Газан яс тутяр. Еди гүн диван ишине чыкмаяр. Газаның доганы Гара Гүне Газаны чагыряр. Ораз Гожадан Берегиң ганыны алмак хакындакы Берегиң весъетини Газана айдярлар. Газан Даш огуз үстүне гошун йөрүдйәр. Үч ок, боз ок гаршылашдылар. Ораз Гожа мейданда Газаны гаршылаяр. Ораз Гожа Газана гылыч саляр. Эмма онуң гылыжы Газана өтмейәр. Газан сөвеш мейданында Ораз Гожаны өлдүрйәр. Галан даш огуз беглери өтүнч сораярлар. Газан оларың языкларыны гечйәр. Оразың өйүни талаярлар. Той-томаша, мей-мейлис боляр. Дәдем Горкут гелип шатлык (шадыян түйдүк) чаляр. Бу «Огузнаманы дүзйәр, гошяр. Шунуң билен «Китабы Дәде Горкут» соңланяр.

2. Огузлар—түркменлердир, түркменлер—огузлардыр

Биз ёкаркы икинжи бөлүмде «Китабы Дәде Горкудың» мазмунының огуз дурмушыдыгыны гөрүп гечдик. Бу бөлүмден гөрнүши ялы, хер бир бой огуз халкының гахрыманчылыгы билен дем аляр, хер бир бап огуз сөзи билен башланяр, огуз сөзи билен өсйәр, огуз сөзи билен гутаряр. Мунун өзи тебигы бир затдыр. Хер бир гахрыманчылыклы эсер хич вагтда башга бир халкың гахрыманчылыгыны суратландырман, башга бир халкың эдерменлигини васп этмән, эйсем, ол хайсы халкың ичинде дөрән болса, шол халкың гахрыманчылыгыны ве эдерменлигини гөркезйәр ве тарыплаяр. Бир халкың ичинде дөрәп, башга халкың гахрыманчылыгыны гөркезйән ве тарыплаян илчил эсере эдебият тарыхында энтек душуланок. Шейлеликде, биз ёкаркы бөлүмде «Китабы Дәде Горкудын» мазмунының ялңыз огуз дурмушыдыгыны, огузларың ичинде онуң дөрәндигини шексиз-шүбхесиз гөрдүк. Инди биз ашакда хич инкәр эдип болмажак тарыхы документлер ве фактлар үсти билен огузларың түркменлер боландыгыны ве түркменлериң болса огуз боландыгыны субут эдйәрис. Огуз түркмен болупдыр, башга хич бир халк болмандыр. Түркмен огуз болупдыр, ол башга хич халк болмандыр.

Бу бөлүмде Огузларың дине түркмен боландыгыны субут этмек билен бирликде, биз огузларың яшан ерлериниң хем Каспи деңзинден Гүндогара тарап тә Мугулыстан чәклерине ченли узалып гидйән топрак боландыгыны шу ики арада VI—XI асырларда огузларың, ягны түркменлериң яшандыгыны, шу топракдан башга ере гөчүп гитмәндиклерини ашакда субут эдйәрис. Пөне VI—XI асыр дийленде, бу асырлардан өң огузлар шу топракларда болмандыр, диен нетиже чыкарылмалы дәлдир. Бу асырлар огузларың, түркменлериң тарыхында хас габарчаклы нурсатлар боланы үчин, хем өвренилйән эдебият дөври билен баглы боланы үчин ныгталып гөркезилйәр. Огузлар-түркмен-

лер ёкарда гөркезилен әгирт улы юртдан Орта Асыя ве Түркменистаның топрагына йыгнанышып башлаярлар. Бу процес X–XI асырларда хас хем интенсивлешйәр. Шунуң билен бирликде, шу асырларда огуз сөзүниң гапдалы билен «түркмен сөзүни» уланмак хас активлешйәр. Соңа бака «огуз» сөзүниң ерини «түркмен сөзи эелейәр. XI асырдан буяна «огуз» сөзүниң уланылмагы, такмынан, дүшүп галяр. XI асырдан соң, тарых язан тарыхчылар «огуз» сөзүни XI асырдан аңыркы түркмени аңлатмак үчин уланярлар.

«Китабы Дәде Горкутда» гүррүңи эдилйән «огуз» сөзи, умуман, огуз диен сөз Гадымы түркмен патышасы Огуз ханың ады билен багланышыклыдыр. «Огуз» сөзи энәниң эмжегинден эмилен биринжи сүйт, «овуз» диймекдир. Тарыхчыларың айтмагына гөрә, Огуз хан бизиң эрамыздан дөрт мүң йыл өң яшап гечипдир. Ол патышалык үчин болан узага чекен сөвешлерде өзүниң какасы Гара ханы еңйәр ве ша боляр. Огуз хан өрән гүйчли, акыллы патыша болупдыр. Ол Хытай, Эйран, Сирия, бейлеки арап юртларыны, Румы Орта Асияны, Хинди, Кашмири. Овганы басып аляр. Огуз ханың алты оглы боляр: Гүн хан, Ай хан, Йылдыз хан, Гөк хан, Таг хан, Деңиз хан. Шу огулларың хер бириниден дөрт огул болупдыр. Гүн ханың огуллары: Кайы, Баят, Алкар өйли, Гара өйли. Айханың огуллары: Языр, Дүкер, Дудурга, Япырлы. Йылдыз ханың огуллары: Овшар, Кызык, Бектили, Каркын. Гөк ханың огуллары: Баяндур, Бежене, Чавулдур, Җибни. Таг ханың огуллары: Салур, Эймүр, Алайонтлы, Үркер. Деңизханың оглы: Игдир, Бүкдүз, Йиве, Кынык. Огузларың-түркменлериң гадымы тайпалары Огуз ханың шу агтыкларындан болан ве яйран несиллерден ыбарат болуп, ол тирелериң атлары хем шоларың атларыдыр. Огуз хан, онуң йөришлери, огуллары ве онуң агтыкларындан өнен несиллериң шоларың ады билен атландырылмагы ве башга огуза дегишли маглуматлар гадымы дөврлерден галан өрән гымматлы хем аз-овлак бизе етип гелен материаллардыр.

Огузларың түркменлер ве түркменлериң огузлардыгыны гөркезйән тарыхы документлере гечйәрис. Биринҗи мысалы Махмут Кашгарыдан аларыс:

Т е р җ и м е с и:

Огуз-түрклериң бир кабыласы болуп, олар түркменлердир.[1] Олар (түркменлер) 22 уругдырлар. Хер бир уругың өзүниң аламаты ве тагмасы бардыр. Олар малларыны шу тагмаларының үсти билен бири-бириниңкиден селҗерйәрлер ве танаярлар.

Бу уругларың биринҗиси, башы, меркези «кынык». Бизиң заманымыздакы патышалар шу уругдандыр.

2. Икинҗиси «кайыг»
3. Үчүнҗиси «Баяндур»
4. Дөрдүнҗиси «Иве»
5. Бәшинҗиси «Салгур»
6. Алтынҗысы «Авшар»
7. Единҗиси «Бектили»
8. Секизинҗиси «Бүкдүз»
9. Докузынҗысы «Баят»
10. Онунҗысы «Язгыр»
11. Он биринҗиси «Эймүр»
12. Он икинҗиси «Гара бөлүк»
13. Он үчүнҗи «Алка бөлүк»
14. Он дөрдүнҗи «Игдир»
15. Он бәшинҗи «Үркер»
16. Он алтынҗы «Тутурга»
17. Он единҗи «Ула йөндлуг»
18. Он секизинҗи «Түкер»
19. Он докузынҗы «Беженек»
20. Йигриминҗиси «чавулдур»
21. Йигрими биринҗи «җибни»
22. Йигрими икинҗи «чаруклук»

Махмут шейле диййәр: Бу кабылалары билмәге адамларың хаҗаты боланы үчин, олары мен долы сanaп гечдим. Бу аламатлар ве тагмалар (Махмут Кашгары хер кабыланың өңүнде оларың атларының ве малларың тагмаларының суратларыны-да гөркезйәр. Чап эдилен махалында кынчылык дөретҗекдиги үчин мен ол тагмалары бу ерде гөркезмедим) оларың малларының ве атларының белгилеридир. Оларың атлары ве маллары гатышан махалында олар өз малларыны шу тагмалар үсти билен танаярлар. Бу оларың уругларының усулыдыр. Хер бир уругың өзүниң тайпалары-да пудаклары-да бар. Сөзи гысгалтмак нети билен мен олары гөркезмедим. Бу кабылаларың атлары гадым заманларда олары догуран аталарының ат-

ларыдыр. Олар өзлерини шол гадым аталарына дегишли эдип гойярлар. Меселем, арапда «Бену Селим» дийлиши ялы». [9. 57 с.].

Махмут Кашгары өз сөзлүгиниң үчүнжи томунда «түркмен» сөзүни кесгитләнде, «Түркмен—бу огузлардыр» дийип кесгитлейәр. Соңра Махмут Кашгары «түркмен» сөзүниң гелип чыкышына гечип, оны парс дилиндәки «түрк маненд» ягны «түрке меңзеш» диен сөзден гелип чыкыпдыр диййәр. Шейлеликде, Махмут Кашгары огузлары—түркмен, түркменлери—огузлар, дийип, өрән догры гөркезйәр. Махмут Кашгарының ёкарда гөркезен түркмен тирелериниң энчемеси хәзир Түркменистанда ве дашары юрт түркменлериниң арасында яшаяр. Шолардан салур, игдир, овшар, эймүр-емрели, чавдур тайпаларыны гөркезмек болар. Магтымгулы «языр» хакында шейле диййәр.

Теке, ёмут, гөклең, языр, алили.
Бир дөвлете гуллук этсек бәшимиз.

Шу түркмен тирелериниң хенизе ченли яшаяндыгы ёкарда гөркезилен мысаллардан айдың гөрүнйәр.

Биз огузың түркмен, түркмениң огуздыгыны йөне ере гөркезйән дәлдирис. «Китабы Дәде Горкудың» бүтин мазмунының огуздан ыбаратлыгыны, огузың болса түркменлигини, шу нукдай-назардан хем «Китабы Дәде Горкудың» түркмен китабыдыгыны ачык гөркезмек үчин алярдырыс.

Икинжи мысалы биз Элмакдысының «Әхсенүт-такасым фи магрыфатүл экалым» атлы тарыхындан аларыс. Китабың түркменче ады шейле боляр: «Ыклымлары өвренмекде иң оңат бөлүшдирме» Бу тарых китабы 985-нжи мыладыда язылыпдыр. Онуң бир еринде Макдысы түркменлер хакында шейле язяр: «Огузлар—түркменлер Сырдеряның ашакы акымында: Савран бири-бириниң ызындан гелйән еди дивар билен гуршалан улы бир шәхердир. Ички шәхерде галалар, метжитлер бар. Ол огузлара ве кымаклара гаршы болан арачәк шәхеридир. Балач—кичижик бир шәхер. Онуң диварлары опурлып башлапдыр, метжиди болса базарда ерлешйәр. Биз баш шәхер Ысфыжаба доланып гелйәрис. Берукет—Улы шәхер. Ол ве Балач түркмене гаршы арачәк галалары болуп дуряр. Бу түркменлер мусулман. Урду—бу кичижик бир шәхер, онда түркменлериң патышасы яшаяр. Ол Ысфыжабың хәкимине хемише пач иберип дуряр. Бу шәхер дивар хем ичи сувлы долы гарым билен дашы гуршалан. Шәхерде көшклер, ички галалар ве гораныш ерлери бар. [17. 185 с.].

Бу ерде Элмакдысы илки башда огуз билен түркмени бир халк хөкмүнде гөркезйәр. Соңра болса кәте түркмен, кәте огуз сөзүни уланяр. Йөне шоларың икиси-де түркмен манысыны аңладяр. Шулар билен бирликде, X асырда огуз сөзүниң гапдалы билен «түркмен» сөзүниң хем эййәм ровач болландыгыны аңламак боляр. Галыберсе-де шол вагтларда түркменлериң—огузларың бир кысмының Сырдеряның ашакы акымларында яшандыгыны аңмак боляр.

Үчүнжи мысалы биз Фазлуллах Решидутдиниң «Җамыгут-теварых» атлы китабындан аларыс. Решидутдин XIII асыр тарыхчысы, дүнйәде иң ыгтыбарлы тарыхларың бирини язяр. Ол түркменлер-огузлар хакда шейле язяр:

Терҗимеси:

«Огуз—бу ковмуң хеммесине шу вагт түркмен дийәрлер... Огузың перзентлеринден йигрими дөрт уруг дөреди. Списокда хемметараплайын язылып гечилиши ялы, оларың хер бири анык бир ат ве лакам эдиндилер. Дүнйәде болан әхли түркменлер шу айдылан ковумларың ве огузларың йигрими дөрт перзентлериниң несиллеридир. «Түркмен» сөзи гадым заманда болмандыр. Түрк шекилинде болан барча чарвалара йөне түрк дийипдирлер. Хер кабыланың өзүниң айратын белли лакамы болупдыр. Огуз ковумлары өз үлкелеринден Мавраунนахр ве Эйран топракларына гелен махалларында, оларың көпелмеги ве несил йайратмагы шу областларда болды. Сув ве хава шертлери себәпли оларың шекли юваш-юваш тәжик шекилине гечди. Эмма дүйбүнден, бүтинлей тәжик дәлдиклери үчин тәжиклер олара «түркман» дийдилер, ягны түрке меңзеш. Шонуң үчин бу ат огуз ковумларының халкының барчасына дакылды, олар шол ат билен танальдылар ве мешхур болдулар. Огуз перзентлериниң бу йигрими дөрдүниң биринжи ярымы гошунын саг тарапына дегишлидирлер. Ене бир ярымы болса гошунын сол тарапына дегишлидир. Бу гүн ол ковмуң ве халкың хер бири өзлериниң аслыны ве уругларыны говы билйәр-

лер. Өзлериниң хайсы ковма дегишлидигини айдярлар. Бу ягдайың гиң беяны шейледир. Огузың алты оглы болупдыр. Оларың атлары тертип боюнча: Гүн, Ай, Йылдыз, Гөк, Таг, Теңиз. Оларың өзлериниң тарыхларында гөркезилиши ялы, хем шу тарыхың соңунда бу барада гиң дуруп гечжекдигим ялы, Огуз бүтин Эйран, Туран, Шам, Мүсүр, Рум, Эфренч юртларыны ве башга велаятлары басып алды. Буларың хеммесини басып аландан соң ол өзүниң догма юрды болан Өрдаг ве Гүрдага гайдып гелди. Бу ере геленден соң улы бир йыгнак чагырды. Алтын көшк гурдурды Бейик той этди. Айтмакларына гөрә, докуз йүз байтал, тогсан мүң гоюн өлдүрди. Ол тойда тогсан мүң эрек гоюн өлдүрди. Ол барча хатынларыны, перзентлерини, гошун ве дөвлет улугларыны чагырды, халат япды. Айратын хем юртлары алмакда өзи билен ёлдаш болан алты оглуны, чалышан ве тылычлар чалан алты оглуны аша сылаглады. Бирнәче гүнден соң бу алты огул ава чыкдылар. Олар бир алтындан яй ве үч саны алтын ок тапярлар, (бир топар тарыхларда бу алтын яйы ве алтын оклары Огузханың өзи гөмүп гоюп, соңра шол ере огулларыны ава иберди дийлип языляр). Огуллар бу затлары аталарына гетирйәрлер. «Булары нәхили бөлүшели» диййәрлер. Ол яйы үч оглуна берйәр. Үч окуң хер бирини үч кичи огулларына берйәр. Ол улы огуллардан болан ковумлар той «бозок» дийсинлер. Оларың лакамы «бозок» болсун. «Бозок» диймек—«позмак, дөвмек» диймекдир. Булара онуң үчин «бозок» дийдилер ки яйы пайлашмак үчин оны позмалы, дөвмели болды. Гошуның саг тарапыны ол бозокункы хем шолардан болан несиллериңки болсун», дийди. Үч ок алан огуллардан болан ковумларың несиллерине ол «үчок» лакамыны берди. «Аслы үч окдур, ягны үч тир. Гошуның сол тарапы бу үч кичи огулдан болан ковумлара ве несиллере дегишли болсун» дийди. Олар өзлериниң гошуның хайсы тарапына дегишлидигини анык билйәр...

Гошуның саг тарапына дегишли болан бозоклар ковмы үч улы доганың перзантлеридир. Бу үч улы доганың хер бириниң дөрт оглы болупдыр. Доганларың иң улусы болан Гүн ханың дөрт оглы болупдыр. Биринжи Кайы, икинжи Баят, үчүнжи Алкар өйли, дөрдүнжи Гараөйли. Икинжи огул болан Айханың дөрт оглы боляр. Биринжи Языр. Икинжи Дүкер. Үчүнжи

Дудурга, дөрдүнжи Япырлы. Үчүнжи огул болан Йылдыз ханың дөрт оглы боляр. Биринжи Овшар. Икинжи Кызык. Үчүнжи Бактылы. Дөрдүнжи Гаркын.

Гошуның сол ганатына дегишли болан үчоклары эмеле гетирйән үч кичи огулдан хер бириниң дөрт огул, он ики перзент боляр. Дөрдүнжи огул болан Гөк хандан дөрт огул боляр. Биринжи Баяндур. Икинжи Бежене. Үчүнжи Чавулдыр. Дөрдүнжи Чибни. Бәшинжи огул болан Таг хандан дөрт огул боляр. Биринжи Салур. Икинжи Эймүр. Үчүнжи Алаёнтлы. Дөрдүнжи Үркер. Алтынжы огул болан Деңиз хандан дөрт огул боляр. Биринжи Игдир. Икинжи Бүкдүз. Үчүнжи Йиве. Дөрдүнжи Кынык.

Өввал айдылып гечилиши ялы, бу ковумларың барчасының агзы бирди. Бизиң пыгамберимиз Мухаммет Мустафа пыгамберлик етен дөврүнде худайтагала бу ковумларың ысламың тарапына гечмегини исләпди. Огуздан ве онуң перзентлеринден соң узак вагтлар, көп йыллар бу ковумлардан көп патышалар болды. Хер бир дөврде ятланып гечилен бу йигрими дөртлер халкындан кувватлы патышалар, дөвлетли солтанлар пейда болярды. Узак йыллар патышалык онуң несиллеринде сакланып галярды. Меселем, көп йыллар патышалык салур уругында болды. Ондан соң бейлеки уруглардан ыгтыбарлы патышалар болуп гечди. Ол патышаларың хер бириниң беяның бу гутлуг тарыхың соңунда гелжекчидиги ялы, оларың патышалык хөкми бу Эйран юрдуна етип, огуз уругындан бу үлкеде бейик патышалар ве улуг эмирлер ады белли. мешхур, ыгтыбарлы ша ве везирлер болупдыр хем бар. Эмма буларың огуз перзентлериндиги хеммелере белли дәл. Түркмен жемагаты хер патышаның ве эмириң хайсы уругдандыгыны анык билйәрлер. Бейик ве улуг патышалар болан, Эйран ве Туран үлкелеринде дөрт йүз йыла голай патышалык эден Селжук несиллери ве оларың аталары, Мүсүриң узак ерлеринден тә Хытай чәклерине ченли болан юртлары боюн эгдирен Селжуклар Кынык уругынданды» [7].

Бу ерде бирнәче ягдайы белләп гечмелидирис. Биринжиден, бу ыгтыбарлы өлмез тарых эсеринде огузларың-түркменлер ве түркменлериң огузлардыгыдыр. Шу ерде гөркезилйән ягдайларың барысы догрудыр. Салур тайпасының догры болшы ялы, Селжукларың кынык тайпасындан боландыгы-да догрудыр. Буларың

догрулыгы эхли бейлеки гөркезилйән ягдайларың-да
догрулыгына шаятлык эдйәндир. Өң белленип гечили-
ши ялы, бу маглуматлар узак дөвүрлерден бизе ченли
сакланан иң гымматлы аз-овлак тарых материаллары-
дыр.
«Китабы Дәде Горкудың» мазмуны башдан-аяк
огуз дурмушыдыр. Огузың түркменлигини, ине Кашга-
рыдан, Макдысыдан башга Решитдутдин хем гөркез-
йәндир. «Китабы Дәде Горкут» шуңа гөрә-де түркмен
китабыдыр.
Биз бу ерде дүшүндириш бермкечи дәл. Хер окы-
жының өзи цитирлеленен сөзлерден нетиже чыкарып
билер.
Фазлуллах Решитдутдинин «Жамыгут-теварых» ат-
лы китабындан алнан ёкаркы сетирлерде үнси өзүне
чекйән ене бир ягдай бозок ве үчок хакындакы гүррүң-
лердир. Гөрнүши ялы, бу сөзлериң гелип чыкышыны,
онуң мазмуныны тарыхчы гиңден дүшүндирйәр. Онуң
гадым дөвүрлерде түркмен тайпаларының арасында
дөрәндигини, онуң шол дөвүрлердәки түркмениң ички
сыясы ве харбы гурлушыгы, соңра болса оларың уруг,
тире гурлушыгы билен баглы боландыгыны тарыхчы
анык гөркезйәр. Инди биз шейле бир ягдая үнс берелиң.
«Китабы Дәде Горкудың» иң соңкы боюна середе-
лиң. Бу бой шу сөзлер билен башланяр: «Үчок, бозок
йыгнак олса, Газан өйүни ягмаладарды». Шу ерде «Ки-
табы Дәде Горкутда» гелйән «үчок» ве «бозок» сөзле-
ри ёкарда түркменлер дурмушындан Решитдутдиниң
гөркезен үчок ве бозокларыдыр. «Китабы Дәде Гор-
кудың мазмунының өзи бүтинлей түркмен дурмушы ве
онуң өзи түркмен китабыдыр
Бу ерде ене шейле бир ягдайың үстүнде дуруп геч-
мек зерурдыр. Решитдутдин ёкаркы сетирлеринде Му-
хаммет пыгамбере пыгамберлик етен вагтларында
огузларың мусулман болуп, оларың ыслам хатарына
гечендигини беллейәр. Бу ягдайың өзи Салур Бабаның
Марылы огуз-түркмен патышасы Мухаммет пыгамбе-
риң дөври билен дөвүрдеш боландыгы ве онуң Мухам-
меде илчи иберип мусулман боландыгы хакындакы
пикирини тассыклаяр. Шейле болансоң, Салур Баба-
ның Горкут Атаның марылы болуп, онуң Ынал Явы
хан билен дөвүрдеш боланлыгы хакындакы пикириниң
догрулыгына шек-шүбхе галмаяр. Шейле болансоң,
Абулгазының Ынал Явы хан ве Горкут Атаның Мухам-

мет пыгамбер дөврүнде боландыклары, оларың түркмен хем марылы боландыклары хакындакы пикириниң догрулыгына шек-шүбхе галмаяр.

Түркменлериң огуз ве огузларың түркменлигини тассыклаян ене бир тарыхы чешмә йүзленйәрис. Бу китап XV асыр парс тарыхчысы Мирхандың «Чеңгизнама» диен тарыхыдыр. Бу тарыхда Чингиз ханың терҗиме халы ве онуң дүнйә инен гүнүнден, тә дүнйәден өтйәнчә эден йөрүшлери, алан юртлары, сөвешлери ве яшайшы хакында гүррүң берилйәр. Могул халкы хакында гиңден дуруляр. Бу китапда Мирханд түркмен халкының гелип чыкышы ве онуң аслының огузлыгы, огузың болса түркменлиги хакында хем дуруп гечйәр. Бир ерде ол шейле язяр:

«Угуз хонро шеш писар буд: Гун, Ой, Юлдуз, Гук, Ток, Тенгиз. Ва баъд аз таволуд ва таносули авлод ва ахфод ба бесту чахор шуъба муншабиб гаштанид Ва чунончи дар таворихи мугул сабт шуда ва мачмуи туркамонон аз насли ишонанд».

Терҗимеси: «Огуз ханың алты оглы барды. Гүн, Ай, Йылдуз, Гөк, Таг, Теңиз. Буларың несиллери өнүп көпеленден соң, олар йигрими дөрт бөлеге, уруга бөлүндилер. Монгол тарыхларында гиңден беян эдилиши ялы, түркменлериң хеммеси шоларың несиллеридир. «Түркмен» сөзи гадым сөз дәлдир» [11. 18 с.].

Ине, түркмениң огуз, огузың түркменлигини ёкаркы сетирлериң мысалында дүнйәниң ады белли тарыхчыларындан бири болан бейик Мирханд хем ачык айдяр. Сөзүниң довамында Мирханд хем «түркмен» сөзүниң гелип чыкышыны Решитдутдин ве Махмут Кашгары ялы «түрк маненд—түрке меңзеш» сөзүнден гелип чыкыпдыр, дийип дүшүндирйәр. Соңра, Мирханд «бозок» ве «үчок» сөзлериниң дүшүндиришине гечйәр. Ол шейле диййәр. «Огуз хан Гүнбатар юртларыны алып өз юрдуна гайдып геленден соң, улы той эдйәр. Ол докуз мүң гоюн, мүң саны йылкы кесйәр. Әхли якынларыны чагырып сылаглаяр. Тойдан соң бир гүн онуң огуллары ава чыкярлар. Оларың үч улусы бир яна гидип бир алтын яй тапып гелйәрлер. Икинжи кичи үч оглы болса сол яна гидип, үч саны алтын ок тапып гелйәрлер. Огуз хан яйы дөвүп, үч бөлек эдйәр. Үч улы оглуның хер бирине бир бөлегини берйәр. Яй бозуланы үчин, Огуз хан: «Бу үчүсинден болан несил бозок болсун, хем оларың орны мыдам сагда, гошун-

да, сөвешде болса оларың орны саг ганат болсун» диййәр. Эмма, үч саны алтын ок тапып гелен огулларың хер бирине бир алтын ок етйәр. Булар үч саны кичи огуллары. Огуз хан: «Булардан болан неслиң лакамы гой, үч ок болсун» дийййәр. «Оларың орны гошунда солда болсун» дийййәр. Бозок ве үчок дүшүнҗесининң түркмен дурмушыдыгыны, шейлеликде, Мирханд хем ачык айдяр. Ёкарда гөрлүп гечилиши ялы, Үчок ве бозок «Китабы Дәде Горкутда» хем өз шөхлесини тапыпдыр. Мунуң өзи Горкут Атаның бу китабының бүтинлей түркмен дурмушыны гөркезйәнлигинден гелип чыкяндыр, онуң түркмен китабылыгының ене бир гезек субутнамасыдыр.

Инди биз башга бир тарыхы чешмә «Салур Баба Гулалы Хырыдарының тарыхына» йүзленйәрис. Ол меселәни гөни Огуз ханың өзүнден башлаярыс. Бу тарых боюнча Огуз хан патышалык үчин өз атасы Гара хан билен көп йыллар сөвешйәр. Ахырда ол атасыны еңип, патыша боляр. Огуз хан Диярбекир, Шам ве башга велаятлары аляр. Сирия ол Күрдүстаның үсти билен гечйәр. Огуз ханың огуллары Гүн хан, Ай хан, Йылдыз хан, Гөк хан, Даг хан, Деңиз хан шол вагтың өзүнде Рум илине гошун чекип, ол ерлери забт эдйәрлер. Огуз ханың өзи Димашк, Багдат ве Мүсүри басып аляр. Соңра Огуз ханың огуллары Парс ве Кирман велаятыны Дехистан, Хурасан, Кахыстан велаятларыны забт эдйәр. Огуз ханың өзи болса, Мазындеран, Гүрген велаятларыны аляр. Огуз хан Яңыкент шәхерини гурдуряр. Огуз хан арадан чыкандан соң онуң улы оглы Гүн хан патыша боляр. Онуң везири Эркыл Хожа болупдыр. Салур Баба-да ёкаркы тарыхчылар ялы Огуз ханың алты оглуның, алты огулдан йигрими дөрт оглуның боландыгыны, оларың атларыны санап гечйәр, шолардан огузың йигрими дөрт уругының дөрәнлигини айдяр. Эркыл Хожаның маслахаты боюнча, Гүн ханың буйругы билен хер дөрт доган хем олардан өнен нессиллер хер бири өз малларына тагма эдийәрлер. Бу тагмалар урушмазлык үчин хем малларыны бири-бириникиден сайгармак үчин белленйәр. Бу тагмалар тайпалар, уруглар бири-бириниң малыны иймезлик үчин белленйәрлер. Салур Баба хем бозок ве үчок меселесиниң үстүнде хемме тараплайын дуруп гечйәр. Сөзүни жемләп, ахырында китабың 470—471-нжи сахыпасында: «Огуз ким ол ковмы барча түркмен диерлер» дийип, огузларың

түркмендигини ве түркменлериң огуздыгыны гөркезйәр.

Огузың түркменлигини ве түркменлериң огузлыгыны ады белли болан әхли рус тарыхчылары өз ишлеринде жеделсиз бир хадыса хөкмүнде гөркезйәрлер. В. В. Баартольд өзүниң 1965-нжи йылда Москвада чап болуп чыкан эсерлериниң III томуның 124 ве 226-нжы сахыпаларында огузлары түркменлер, дийип гөркезйәр.

Академик В. А. Гордлевский 1960-нжы йылда Москвада чап болуп чыкан «Сайланан эсерлериниң» биринжи томуның 64, 65, 70, 74 ве башга-да көп сахыпаларында огузың түркмен ве түркмениң огуздыгыны ныгтап гөркезйәр.

Ады белли тарыхчы А. Ю. Якубовский 1955-нжи йылда Ташкентде чап болуп чыкан «История Узбекской ССР» диен китабының биринжи томуның биринжи китабының 222, 239, 246, 252-нжи сахыпаларында огузың түркмен ве түркмениң огуздыгыны айдяр. 1957-нжи йылда Ашгабатда чап болуп чыкан «История Туркменской ССР» атлы китабың биринжи томуның биринжи китабының 181-нжи сахыпасында огузлар түркменлер дийилйәр. Мундан бейлеки сахыпаларда түркмен тарыхы хөкмүнде огуз тарыхы анализ эдилйәр.

1957-нжи йылда чап болуп чыкан «Туркменская ССР» атлы китабың 110-нжы сахыпасында З. Г. Фрейкин огузларың түркмен ве түркменлериң огуздыгыны, шу икисиниң бир халк боландыгыны ачык айдяр.

1955-нжи йылда Москвада чап болуп чыкан 3 томлук «Энциклопедияның» III томуның 447-нжи сахыпасында огуз-түркмен бир халк хөкмүнде гөркезилйәр. Е. Бертельс, Самойлович ве бейлеки ады белли гүндогары өвренен алымларың хеммеси бирагыздан шуны тассыклаярлар.

Огузын түркмен ве түркмениң огузлыгыны гөркезйән ене бир чешмә йүзленйәрис. Бу чешме Абулгазының «Шежереи—теракиме» тарыхыдыр. Абулгазы бейлеки тарыхчылар ялы огузың түркменлигини айтмак билен бирликде оларың 24 уругы ве оларың гелип чыкышы хакында гүррүң берйәр. Абулгазы соңра шейле язяр: Түркмениң тарых биле турган биликли карыларының бары Огуз ханың неберелериниң, он ики үркеде олтурган йигрими дөрт неберелериниң атлары-

ның магныларыны ве тамгаларынының ничук эркенини ве гошлары турган гушларының атларыны мундаг айтып турлар ким Қайы мухкем (мәкәм) тиймек болур (мен тамгаларыны алмакдан сакланярын). Гушы шункар. Баятның магнысы дөвлетли тиймек болур. Гушы үки (хүви) Алкаөйлиниң магнысы ылалашык тиймек болур. Гушы Күйкүң. Караөйлиниң магнысы хер кайда олтурса, харках бирлен олтургычы тиймек болур. Гушы күбек сары. Язырның магнысы иллер агасы тиймек болур. Гушы торумтай. Ябырның магнысы алдыга хер немерсе учраса, аны йыкар тиймек болур. Гушы гыргу, Дудурганың магнысы юрт алмакны ве аны сакламакны билигчи тиймек болур. Гушы гызыл гарчгай. Дүкерниң магнысы түкрек тиймек болур. Гушы кучкен. Овшарның магнысы ишни йылдам ишлекчи тиймек болур. Гушы Чара лачын. Қызыкның магнысы бөке диймек болур. Гушы сарыжа. Бектилиниң магнысы сөзи хорматлы диймек, гушы бәхри. Гыркының магнысы ашлы тиймек болур. Гушы лачын. Бежениң магнысы кылчугы тиймек болар, гушы ала тогнәниң магнысы кылчугы тиймек болар, гушы ала тогнак: Чавулдырың магнысы намуслы тиймек болур. Гушы Бугдайнак. Җибниниң магнысы бахадур тиймек болур. Гушы хумай. Салурың магнысы гылычлы тиймек болур. Гушы бүргүт. Эймүрниң магнысы байларың байы тиймек болур. Гушы ынжары. Алайонтлының магнысы ала атлы тиймек болур. Гушы яглабай. Үркериниң магнысы ягшы иш кылгыжы тиймек болур. Гушы бикув. Игдирниң магнысы улуг тиймек болур. Гушы гарчгай. Бүкдүзниң магнысы хызматкор тиймек болур. Гушы италгув. Иваның магнысы мертебеси белент тиймек болур. Гушы туйгун. Кыныкның магнысы эзиз тиймек болур. Гушы чара гарчгай» [1. 3 с.].

Бу сетирлерде Абулгазы түркмениң 24 уругының гелип чыкышыны ве оларың атларыны санаяр. Булар өң беян эдилен ве гөрлүп гечилен тарыхчыларың огузың түркмен ве түркмениң огуздыгы хакындакы пикирини долы тассыклаярлар. Шунда Абулгазы еке бир өз ылмыны, огуз ве түркмен бирлиги барада еке өз пикирини беян этмән, эйсем ол «Түркмениң тарых билетурган биликли карылары» шейле маглумат берйәрлер дийип, түркмен тарыхчыларына-да салгыланяр. Мунуң өзи гаты догрудыр. Түркменлер өз тарыхларыны билйәндирлер. Шунуң билен бирликде Абулгазы

бейлеки тарыхчылар ялы огуз тайпаларының малларының тагмаларыны догры гөркезйәр. Ол тагмаларың көпүсиниң хениз хем чарва түркменлеринде йөргүнлидигини беллемек герек. Галыберсе-де Абулгазы тайпаларың адының манысыны-да догры гөркезйәр. Абулгазыдан өңки гөрлүп гечилен тарыхчылар хем ол атларың манысыны шейле гөркезйәрлер. Бу ерде хер тайпаның гушы хакында гүррүң гидйәр. Бу гушлар бу түркмен тайпаларының хер бириниң гошунына, гошуна ве байдагына дегишли болан сыясы герб ве аламатдыр. Абулгазы бу тарыхда «Огуз илиниң юртлары ве анда ниче йыл ве ней ревиш бирлен олтурганлары ве түркмен тийип, ничик ат коюлганының зикри» диен йөрите бабы ерлешдирипдирлер. Шу бабың Абулгазы түркменлериң өң огуз ве соңра түркмен атландырыландыгыны белләп гечйәр.

Абулгазы «Шежерен теракимеде» бозок ве үчок меселесини хем чөзйәр. Йөне бу ерде алтын яй бир тарапда ве үч саны алтын ок башга тарапда Огуз ханың өз табшырыгы боюнча бир гуллукчы тарапындан ере гөмүлйәр. Оларың үчлары ерден чыкып дуряр. Илкинҗи үч огул алтын яйы тапып гетирйәрлер ве икинҗи үч кичи огул болса алтындан үч окы тапып гетирйәрлер. Шол яй ве ок эсасында Огуз хан оларың несиллерини бозок ве үчок диен ики топара бөлйәр.

Шейлеликде, «Қитабы Дәде Горкутда» гөркезилйән бозок, үчок ве башга шуна мензеш ягдайларың түркмен дурмушына дегишлидигини ачык гөркезйәрлер ве бу китабың түркмен китабыдыгына хич шүбхе галмаяр.

Биз ёкарда гөрүп гечен тарых китапларымызда огузың түркмен ве түркменлериң огузлыгыны гөрүп гечдиң. Шунуң билен-де Горкут ата ве онуң «Қитабы Дәде Горкудының» мазмунының огуз түркмен дурмушындан болуп, онуң түркмен эдебиятының айрылмаз, өлмез-йитмез бир эсеридигине акыл етирдик. Шулар билен бирликде, мазмуны огуз дурмушы болан бу китабың материалының хайсы юртдан алнандыгыны, ол китабың хайсы юртда, кимиң топрагында дөрәнлигини шонуң үсти билен-де бу китабың дине түркмен эсеридигине хас акыл етирмек үчин огузларың ниреде яшандыкларыны, оларың ватанларының ниреде боландыгыны аныклалың. Шу ягдайы аныкламак «Қитабы

Дәде Горкутда» гатнашян гахрыманларың херекет эдйән ерлерини ве үлкесини айдың гөркезер, ол китабың түркмен эдебиятының эсеридигини шүбхесиз субут эдйән шаятлардан бири болар. Огузларың ватаныны гөркезмек үчин өзүмден зат язжак дәл. Бир битарап адам хөкмүнде дүнйәде ады белли болан иң улы ве ыгтыбарлы тарыхчыларың ишлерине салгыланмак ве шоларың эсерлеринден цитаталар гетирмек билен чәкленйәрис. Шулар билен бирликде, биз бу цитаталары рус дилинде, русча терҗимелерден алярын.

Биринҗи цитатаны Месгудының «Китабут-тенбих ве элэшраф («Өвүт ве ёлбашчылык») атлы тарыхы эсеринден алярын. Бу китап 336 хиҗри йылында язылындыр. Ол 947 мылады йылына габат гелйәр. Месгуды шейле диййәр: «И на нем (Хазарском море) находятся многие из кочевьёв гузов из числа тюрок в пустынях, которые расположены там.

А из больших известных рек, впадающих в это море (Хазарское) р. Черный Иртиш и р. Белый Иртиш, обе они велики. Каждая из них больше Тигра и Ефрата, между устьями их около 10 дней пути, на них расположены зимовя и летние кочевья кимаков и гузов племен [10. 166 с.].

Бу ерде Месгуды Каспий деңзиниң гүндогар үлкелеринде огузларың яшаяндыгыны айдяр. Онуң гөркезйән дерялары Эмба ве Арал дерялары болмагы мүмкин. Мүмкин Амыдеряның өңки акымы Узбой болмагы. Хер халда ол Хазар деңзиниң бүтин гүндогар боюндакы областлары огузларың ватаны дийип гөркезйәр. Йөне огузларың ватаны диңе шу ерлер билен чәкленмейәр. Шу ерде шйеле бир ягдайылары хем беллэп гечмели. Сыяхатчы тарыхчылар ве географлар бир китапда огузларың хемме яшан ерлерини гөркезип билмәндирлер. Оларың хер бири огуз ватаныны диңе бир бөлегине дегип гечйәр.

Истахры өзүниң «Китабы месаликул мемалик» («юртларың ёллары») атлы китабында шейле язяр: «Пределы страны гузов—то, что находится между хазарами и кимаками, страной карлуков и булгар и границами мусульманских стран от Журжана до Фараба и Исфиҗаба. [5. 167 с.]. Истахрының бу китабы 330-нҗы хиҗри ве 941-нҗи мыладу йылында язылар.

Ибни Хавкел өзүниң «Китабул месалик ве элмемалик» атлы эсериниң «Огузлар Сырдеряның ашакы ерлеринде» диен бөлүмде огузларың юрдуны гөркезип шейле язяр: (Города округа Исфиҗаба). А этот Сабран, город в котором собираются гузы для (заключения) мира и перемирия и для торговли когда они в мире, это укрепленный город.

Сюткенд лежит к западу от р. Шаша, в нем есть мечет и в нем собираются тюрки из (разных) племен гузов и карлуков, которые уже приняли ислам.

(Река Шаша) — это река, которая увеличивается от рек соединяющихся с ней в пределах Стран, тюрок и ислама. Главный исток её река, выходящая из страны тюрок в пределах округа Узкенда, потом с ней соединяются реки Харшеп, Ураст, Куба Джилгил и др. и она увеличивается и воды её становятся обильными. Затем она проходит мимо Ахсикета, потом мимо Ходженда, потом мимо Бенакета, потом мимо Сюткенда, затем она течет к Фарабу и когда проходит границу Сабрана течет по пустыне по краям которой живут селения (Яңыкент) и впадает в Хорезмское море, двух тюрки гузы. Затем она проходит в фарсахе от Нового днях пути от него. Эта река если её вытянуть ровно двум третям Джейхуна, и по ней во время мира или в Новом Селении живут мусульмане и вместе с тем—перемирия возят продоволствие в Новое Селение. А она столица государства гузов, там живут зимой царь гузов. Вблизи от него находятся Дженд и Хора, в обоих живут мусульмане, а власть принадлежит гузам. Самое большое из этих трех мест—Новое Селение. Оно находится в 10 днях пути от Хорезма и в 20 днях пути от Фараба [3. 183 с.].

Шу сетирлерде огузларың яшан ерлери айдың гөркезилйәр. Олар хич бир дүшүндиришие мәтәч дәл. Элмакдиси өзүниң «Әхсүнит-тақасым фи магрыфатул акалым» атлы китабында огузларың яшан ерлерини Ибни Ховкел ялы Сырдеряның бойлары Савран, Яңыкент ве Урду ве шуңа меңзешлер дийип гөркезйәр.

«Худудул Алем» (Дүнйәниң чәклери») диен, парс дилинде язылан бир жуграфия китабы бар. Бу авторың ады белли дәл. Хайсы-да болса бир бейик сыяхатчы жуграфия алымы тарапындан язылындыгы мәлим. Ол хиҗри сенесиниң 372-нҗи йылында язылындыр. Бу сене миладың 982-нҗи йылына габат гелйәр.

Бу китап огузларың яшан ве отуран ерлери, оларың ватаны хакында гымматлы маглуматлар айдяр. «Огузларың юрды ве онуң чәклери» диен бөлүмден цитирлейәрин: «И еще Каспийское море. С восточной стороны его пустыня, примыкающая к области гузов и Хорезма. Северная сторона примыкает к области гузов и отчасти хазаров... И еще море Хорезмское, оно от Хорезма на расстоянии 40 фарсахов на северо—запад. Вокруг него все места принадлежат гузам. Окружность этого моря 300 фарсахов.

И еще р. Рас на северо в области гузов. Река большая, черная и зловонная, вытекает из той горы, которая находится между областью кимаков и хирхизов (киргизов), проходит по области гузов и впадает в Хорезмское море. И еще река Артуш. Тоже вытекает из этой горы. Воды в ней много, она черна. Однако воду можно пить—она пресная. Проходит река между областьями гузов и кимаков, пока не достигает селения Джунн...

И еще река Атиль, которая также вытекает из этой горы, севернее Артуша. Река большая и широкая, все время течет по области кимаков пока не достигает селения Джуни. После того течет между областями гузов и кимаков. Повернувшись к западу, река проходит до области булгар, затем поварачиваеть в южную сторону, течет между областями тюркских печенегов и буртасов, проходит через город Атиль в области хазаров и после того впадает в Хазарское море.

И еще есть река в области Харасан. Её называют река Хирменд. Она вытекает из горы Тус, идет через области Асатау и Джармукана, протекает через область Гурган, затем течет к г. Абаскуну и впадает в Хазарское море.

И еще есть пустыня в восточном направлении, граница ее проходит по области Мерва, вплоть до Джейхуна. В южном направлении она проходит по области Баверда, Несы, Феравы, Дехистана и Хазарского моря вплоть до границы Атиля. С запада Пустыни—р. Атиль. С севера ее—р. Джейхун, Хорезмское море, область гузов до границы булгар. Эту пустыню называют пустыней Хорезмской и гузской. Внутри этой пустыни есть пески. Они начинаются от области Балха, идут к югу от Джейхуна и тянутся до Хорезмского моря...» [14. 209—210 с.].

«Худудул Алемиң» «Огузларың областы хакында» атлы бөлүминден ашакдакы сетирлери цитирлейәрис: «К востоку от нее—гузская пустыня и города Маверауннахра. С южной стороны—часть этой пустыни другая же часть—Хазарское море. С запада и севера области—р. Атиль. Люди—вызающе наглы и воинственны, недоброжательны, бродят по пастбищам и всюду, где есть трав и лето и зиму. Достояние их—лошади, быки и бараны. У них есть оружие, и они немного занимаются охотой. Среди них много бывает купцов и из самых гузов, и из... Они поклоняются каждой вещи, которая чем-нибудь хороша или удивительна. Они почитают лекарей и всякий раз, как видят их им поклоняются. Эти лекары распоряжаются в жизнью и имуществом их. У них нет никаких городов. Они представляют множество людей, живущих в палатках и это—люди вооруженные, храбрые, и решительние в сражениях. Они постопенно приходят воевать в области ислама. На какую бы местность они ни напали, они топчут ее и грабят и затем быстро возвращаются назад. У каждого из их племен бывает старшина вследствие того они; что они не умеют ладить друг с другом» [14. 211 с.].

Хер бир сыяхатчы тарыхчының я-да жуграфиячының огуз юрдуның әхли ерини гезип билмәндигини ве оларың хер бириниң дине өз гезен ве гөрен ерлери хакында гүррүң берйәндигини биз ёкарда айдыпдык. Ине, шейле боланы үчин огуз шәхерлери хакында оларың пикирлери, ягны огуз шәхерлериниң боланлыгы я-да болманлыгы хакында оларың пикирлери дең дәл. Дең чыкмаяр дийдигим, оларың кәбирлери огузың хемме еринде болмандыклары үчин огуз шәхерлерини билмәндирлер. Меселем, ёкарда «Худудул Алемиң» авторы огузларың шәхери ёк дийип тасыклаяр. Мунуң өзи бүтинлей нәдогрыдыр. Огуз шәхерлериниң кәбирлерини ёкарда сыяхатчы тарыхчылар гөркездилер, гелжекде хем оларың бу шәхерлери гөркезйән ерлеринден мысаллар аларыс. Меселем, шу «Худудул Алемиң» авторының өзи башга бир ерде: «Сабран—город очень богатый, место гузских купцов» дийип гөркезйәр.

«Абурейхан Бирунының» Китабы Асарул Бакыя Аныл Курунул Халия» («Гечен асырлардан галан ыз-

лар китабы» атлы бир эсери бар). Абурейханың өзи аслы хорезмли болупдыр. Ол 362 хижри, 973 мылады йылда догуляр. Соңра 995-нжи йылда Җүрҗене гөчүп гидйәр. 1000-нжи йылда ёкаркы китабыны Җүрҗенде язып гутарды. Шу китапдан хем бир цитата алярыс: «И вроде этого озера источник персной воды в стране кимаков (гүррүң Хорезм көли хакында гидйәр), в горах, называемых Манкур, по величине он подобен большому щиту, поверхность воды его стоит вровень краями, иногда из него пьет целое войско, но он уровень не понижается даже на палец. Около этого источника следи ноги, рук и польцами колен человека, который молился здесь, следы ребенка и копыт осла, тюрки—гузы поклоняются им, когда видят их».

Ашакда огузларың юрдуны, шәхерлерини гөркезйән сетирлери Идрисиниң «Нүзхедүл-муштак фи ихтиракуль-афак» атлы эсеринден (1099) цитирлейәрис: «Этот отдел восьмой пятого климата заключает в себе часть страны гузов в нем города гузов: Дарма, Нужа, Бадага, Җажан, Маркашан, Дарту, Даранд, Гарбан, Горгуз, горы и реки. Мы упоминаем его воды, дороги и известия о нем так же, как в предшествующих известиях о прочих отделах. Итак мы говорим, что Хорезмское озеро как рассказывают рассказчики и сообщают предающие (со слов) путешествовавших к нам гузсских князей имеет окружности 300 миль вода его соленая, у него нет явного стока в него впадает р. Джейхун, река Шаша, р. Барк, река Руза, р. Марга и много мелких рек, но вода его не преснеет, не прибывает и не убывает. Между этим озером и впадением реки Шаша в р. Джейхун 10 миль. Р. Джейхун иногда зимой замерзает по близости от этого озера, так, что через него переходят коровы, овцы и люди. Между этим озером и Табаринским морем около 20 дней пути. На берегу его называющаяся Җафрагун, на ней вода превращается в снег и остается все лето. В этом озере есть большая рыба, котора появляется в глубине в виде человека, она летит над водой, и ее видят рыбаки, она произносит три-четыре непонятных слова и скрывается в море. Когда появляется эта рыба в таком виде, то это предвещает смерть одного из известных князей гузов. Города гузов многочисленны, они тянутся друг за другом на север и восток. У них неприступные горы, и у них там

укрепленные крепости, в которых укрываются их князья и в которых они хранят свои запасы продоволствия. Там есть люди назначенные князьями которые охраняют эту землю. Гузы—вид тюрок они похожи на берберов в отношении образа совместной жизни. Обиталище жизни. Обиталище их степи, там, где есть плодородные пастбища, у них дома из войлока. На восток от этого моря лежит страна хандагов—гузских народов, храбрых и независимых. Они владеют превосходными пастбищами и проточной водой но в их стране чрезмерной холод, главный город их называется Хиам. Там они находят убежище и там укрываются со своими пожитками, оно называется Хиам—это неприступная крепость на вершине горы с трудным подъемом, она крайне неприступна и укреплена. Эти горы находятся на берегу большой реки, идущей из страны гузов, с востока, с гор называющихся Аскарун. Эта река называется р. Руза. Эта большая река, через нее переправляются на барках (гайык) и по ней ездят от озера к Хиаму, а затем к г. Джаджану. Между Хиамом и Джаджаном 7 дней пути. Город Хиам на север, а Джаджан на юг от реки. Оба они маленькие города в высшей степени укрепленные, оба они одинаковы. Ниже г. Хиама впадает в р. Руза большая река, текущая с севера от этой реки с больших гор, отделяющих страну гузов от страны басджиртов (башкир). Эти горы называются горы Мургаб, это большие и высокие горы, на их вершину никто не может подняться из-за постоянно лежащих на ней снега и льда. Эта р. называется р. Магра, в ней находят, когда она разливается, много самородного золота, со дна его добывают камень лазурь, много которого вывозится в Хорасан. В лесах этой реки есть называющееся бабр, у этого животного красыва шкура, относящаяся к лучшим мехам и имеющая высокую ценность. Много таких животных ловится, и их мех вывозится во все страны Рума и Армения. И в лесах этой реки находят желтых лисиц цвета золота. И мало, цари этой страны употребляют их для своих одежда не позволяют никому вывозить, что бы то ни было из них так как он они считают их красивыми и желают их только для себя, так что их нелзя найти ни у кого из царей, кроме как у них. На берегу этой реки находится гора с высо-

кой вершиной, из нее вытекает больше тысячи источников, которые все впадают в р. Магра. На вершине ее 2 города вроде крепостей, название одного из них Нужа, другого Бадага. Между ними день пути В промежутке между ними выходит большая река, текущая на запад и впадающая там в большое болото, окружностью около 50 миль, глубину воды ее нельзи измерить, хотя и пресные. Там много плодородных мест и пастбищ, тюрки проводят вокруг него (болота) лето и весну. Между этим болотом и Хорезмским озером 6 дней пути, оно (болото) на север от него (озера), к краю этого болота подходит край гор Мургар, упомянутых выше, между ними 5 дневных переходов, на этих переходах находится пастбища, принадлежащие тюркам. У подножия упомянутых гор лежат два города, название одного из них Даранда, другого Дарку. Даранда на запад от Дарку, между ними 3 дней пути. Эти 2 маленьких города, в них есть рынки, ремесла и превосходные товары, оба они в высшей степени укреплены и неприступны. Снег у них всегда, жители этих стран собирают свои посевы незрелыми и сушат их в дыму и под навесом, это из-за сильного холода у них, постоянных дождей и редкости сухих дней. В этих горах и в руслах их рек находятся рубины (Элбалхаш), бирюза и другие сорта камней. От г. Дарку на восток до истока р. Магра 4 дня пути. От г. Дарку до г. Джаджана, упомянутого выше, 10 дней пути. Что же касается р. Руза, то она выходит из гор Аскарун, упомянутых ранее, то это большие горы, идущие наискось с юга на север. Эта очень большие горы, снег не покидает их вершины ни зимой, ни летом. У подножия этих гор сплошные леса и в них находятся много дичи. На северном склоне их (этих гор) выходит около 20 источников, которые текут на запад в озеро Горгуз. Это очень большое озеро, окружность его 400 миль, вода его пресная, в нем много рыбы—главной пищи того народа. Из гор Магра выходит около 50 источников, все они впадают в это озеро. На нем много пастбищ и плодородных мест, принадлежащих хангакышам, это вид огузов, которые постоянно носят оружие. У них чрезмерные осторожность и мужество по отношению к соседним с ними видам тюрок. На этом озере с южной стороны гора из твердых камней на которы не растут никакие растения. На ней большая крепость, называющаяся Горгуз, и по этой крепости известно и названо это озеро. От Горгуза до г. Джаджана на юг-запад 6 дней пути. На юг от г. Джаджана с небольшим уклоном на восток гора Дахлан, между ними около 89 дней пути по безлюдным пустыням. Дахлан—город подобный крепости в нем есть предводитель, обладающий снаряжением и многочисленным войском, время от времени он делает набег на Тараз, которая принадлежит к области Шаш. Между Дахланом и Бубкетом, относящимся к области Шаш 4 дня пути. Они иногда заключают перемирие и не устраивают смут. Проход из Дахлана к Бубкету и остальной области Шаш недоступен из-за обилия песков, следующих друг за другом гор и скверных дорог. От Дахлана на запад до г. Хнама 12 дней пути и от Хнама до старого города гузов 4 дня пути на юг-запад. От г. Дахлана до Нажа 8 дней пути. От Рузана до Дахлана 4 дня пути и также от г. Дахлана г. Гарбнена 5 дней пути на северо-восток. В 3 милях от г. Гарбнена рудники серебра. Выгода от них высока, говорят, что всякая их земля дает четверт неочищенного серебра. Из этих рудников добывают много серебра. Шашские купцы отправляются к ним с таварами для обмена, покупают там у них много верблюдов с большим количестом тавара (т. е. серебра) и вывозят его во все страны. Страна гузов плодородные, жители ее богатый, у них беспокойные души, грубые сердца» [4. 220—222 с.].

Ёкаркы сетирлерде огузларың ватаны оларың шәхерлери хакда хемме тараплайын маглумат берилйәр. Мунуң өзи «Китабы Дәде Горкутда» херекет эдйән огузларың ватаны, шәхерлеридир. Ине иң сонкы мысалы 'Абу Наср Эл-Утбының «Китабул Емини» (1021) атлы эсериндең алярыс. Алнан мысалда Илек хан билен Саманидлер арасындакы сөвеш гөркезилйәр. Шол йылларда саманидлер дөвлетинде огузлардан хакына тутма бейик гошун сакланыпдыр. Ол гошунларың сери, серкердеси, түркменлериң-огузларын өзи болупдыр. Хакыкатдан гошун огуз элинде болупдыр. Гошун башлыкларының, ягны огуз сердарларының уруш ве сыясат ишинде кесгитлейжи ролы болупдыр. «Илек хан услышал о его успехах, то выступил против него с лучшими мужами из стран

тюрок. Битва между ними разгорелась у Бурнамада (Бурнамад Самаркандың якынында бир обаның ады р. р.) и продолжалась, пока не истощились стрелы, разбились лезвия мечей и сломались копья, тогда хан изменил своему месту, и рассеялись его племена. За ним последовали гузы, ища добычи, пока но охладили свои руки пленными и желанной добычей—это было в шагбане 394 г. (5. VI—1004) года. Хан вернулся в страну тюрок, собрал рассеившиеся войска, призвал и собрал ополчение. Затем он вернулся, чтобы отомстить и осыпать Элмунтесира. Искрами своего огня. Прибытие его (хана) совпало в возвращением гузов на свои места с награбленным по их обычаю» [2. 226 с.].

Ёкарда гөркезилен хакыкатлар «Китабы Даде Горкудың» гахрыманларының херекет эдйән ерлерини ачык ве айдың гөркезйәрлер. Оларың херекет мейданының огузларың ватаны боландыгыны, огузларың ватанының болса Каспий деңзинден гүндогар областларындан башлап, гүндогара ве демиргазыга тарап узалып гидйән үммүлмез гиң, бейик топрак боландыгыны айдың гөркезйәр. Огузларың юрдуны гөркезйән ене бир мысалы мен Абулгазының «Шежереи теракимесинден» аларын. Абулгазы шейле диййәр. «Огуз илиниң юртларының гүн тогушы Ыссык көл, ве Алмалык ве кыбласы Сайрам ве Казкурт тагы ве Гаражык тагы ве темургазыгы Улуг Таг ве Кичи Таг ки мисиниң кәни болур ве гүн батышы Сыр сувуның аягы, Яңыкент ве Гарагум. Ушбу айтылган ерлериниң ичинде орныда төрт мүң ве бәш мүң йыл олтурдылар. Такы кайсы уругы көп болса, андан патыша гөтердилер» [1. 40 с.].

Диймек, тарыхчыларың хеммеси огузларың ватаныны бирагыздан ёкарда гөркезилен ерлер ве юртлар дийип гөркезйәрлер. Китабы Дәде Горкудың» өзүнде хем хәли-шинди «огуз илинде», «огуз заманында» диен сөзлер гайталанып дуряр. Горкут Атаның бу китабыны огузларың юрдундан чыкарып, башга ерлере алып гитмәге сынанышян адамлар тарыхы билмейән адамлардыр.

XII асырда огузларың ватанының ниределигине шаятлык эдйән ене бир мысал гөркезйәрис. Бу мысал XII асыр парс шахыры Энвериниң «Хорасаның гөз яшлары» диен кадысасыдыр. Касыдадан бир парча:

Бар Самарканд Эгар бигзари эй боди сахар,
Номаи ахли Хорасан би бары Хокон бар.
Номае матлаги у раңни тану офати чон,
Номае мактаъи у дарди дилу, суэи чигар.
Номае бар ракамаш охи азизон пайдо,
Номае дар шиканаш хуни шахидон музмар.
Накши тахрираш аз синаи мазлумон хушк,
Сатри унвонаш аз дидаи махрумон тар.
Реш гардад мамари савт аз у гохи самоъ,
Хун шавад мардумаки дида у гохи назар.
Киссаи ахли Хуросон бишунав аз сари лутф,
Чун шунидий, зи сари лутф дар ишон бингар.
Хабарат хаст к-аз ин зер-забари шум гузон,
Нест як пай зи Хуросон, ки нашуд зеру забар.
Хабарат хаст, ки аз чи дар у чизе буд,
Дар хама ‹Эрон имруз намондаст асар.
Бар бузургони замона шуда хурдон солор,
Бар каримони чахон гашта лаимон мехтар.
Бар дари дунон ахрор хазину хайрон,
Дар кафи риндон аброр асиру музтар.
Шод илла ба дари марг набиний мардум,
Бикр дар шиками мом нейби духтар.
Хар ки бореву харе дошт, би хилат афганд,
Чи кунад он ки на бор аст мар-урову на хар.
Рахм кун, рахм бар он кавм ки чуянд чавин,
Аз паси он, ки зи атласашон буди бастар.
Рахм кун, рахм бар он кавм, ки набвад шабу руз,
Дар мусибашон чуз навхагарй кори дигар.
Рахм кун, рахм ки бар онхо, ки наёбанд намад,
Аз паси он ки ба зебон буданд самар [15. 120—121 с.].

Терҗимеси:

Самаркандың үстүнден дүшсе ёлуң, эй саба ели,
Хорасан халкының намасыны Кагана етир.
Бир намадыр матлагы тен азабы, җан апаты,
Бир намадыр мактагы көңүл дерди, багыр көйүги.
Бир намадыр язгысында эзизлериң ахы дур,
Бир намадыр гатында шехитлерин ганы гизлин
Язгы нагышы мазлумларың сынасындан гуры.
Сетирлери болса махрумларың гөз яшындан өл.
Сес гечелгеси оны эшиден чагда яра болар,
Оңа назар саланда гөз бәбенеги ган болар.
Керем эт, Хорасан халкының кыссасын диңле.
Диңләниңден соңра болса, оларың халына бир назар сал.
Хабарың бармы бу шум огузларың агдар-дүңдерининден,
Хорасанда агдар-дүңдер болмадык бир дабан ер галмады.
Әхли Эйранда ол затлардан ыз галмады, ёк болды.
Замана улугларына овнуклар баш болды,
Дүнйә сахыпаларына бахыллар бег болды.
Песлериң гапысында азат адамлар гамлыдыр, хайран
Болгусызларың элинде ягшылар есирдир, перишан.
Адамлары өлүм ишигинден гайры ерде шат гөрмерсиң,

Гызлары эжесиниң ичинден гайры ерде эл дегмедик гөрмерсиң.
Йүки, эшеги бар болан кимсе берип гутулды,
Эшеги йүки болмадыклар нейлесин, нәтсин,
Арпа чөрек гөзлегинде болан ковма рехим эт,
Өң яссыгы атласдан, инди арпа чөреге зар ковма.
Рәхим, рәхим, гиже-гүндиз мусыбатда, ясда болуп ковма.
Агламакдан ве эңремекден гайры кәри болмадык
Рәхим эт рәхим кече тапмаян адамлара,
Өң гөзелликде мешхур болуп, инди кече тапмаянлара.

Шу сетирлерде шахыр Энвери огузларың йөрүш ве ылгарларындан Хорасаның тозуның гөге соврулышыны гөркезйәр ве Хорасан халкының агыр ягдайында кагана шикаят эдйәр. Йөне бу геп бу ерде дәл. Геп Огузларың ватанының Түркменистан болуп дурянлыгындадыр. Огузларың ватаныны гөркезйән айдың делиллериң бири дийип, бу шыгры хасап этмек болар. Инди шейле айдың делиллерден соң, биз «Китабы Дәде Горкудың» гахрыманларының херекет, гелип чыкыш мейданыны, оларың ватаныны башга бир ерден агтарсак, мунуң өзи жуда ялңыш боларды.

Биз ёкарда «Китабы Дәде Горкудың» гахрыманларындан бири болан Салур Газаның «Түркүстаның диреги», «Гаражыгың гапланы», «Салур беги, салур гөрки» дийлип сыпатландырышыны айдып гечипдик. Шу ерлериң хеммеси Түркменистана дегишли болан ерлердир. «Китабы Дәде Горкутда» булардан башга ене бир «Дербенд» ады гелйәр. Бу Дербендиң ниредедигини гөркезмек үчин Решидутдиниң «Жамыгут-теварих» атлы эсеринден ашакдакы сетирлери цитирлейәрис:

«Огуз олара уйгур адыны дакды. Түрки сөзи болан бу сөзүң манысы «бизе бирикди» диймекдир, бизе көмек берди, уйды диймекдир. Бу жемагат хемише Огуз билен бирди. Огуз хачан-да бейлеки юртлары алмагың хыялына дүшенде олары (уйгурлары) Дербендден ызына чагырды. Мен йөрүшден гайдып гелйәнчәм юрдумы саклаң — дийди (уйгурлара). Дербенд — Орта Азия билен Кешмириң арасында дагларың ичинде. Шол ерден Огуз хан Кешмире тарап йөрүшинде гечип гидйәр. Александр Македонский хем Орта Азиядан Кешмире гечип гидйәр (Алышир Новайының «Седди Искендери» атлы романы боюнча). Дербенд шол Дербендир. Огуз Ханың гечип гиден Дербендидир. Ол түркмен китабы «Китабы Дәде Горкутда» өзүниң шөхлесини тапыпдыр. Соңра «Китабы Дәде Горкутда» «Гаржистан» сөзи хем душ гелйәр. Гаржистан Овганыстанда бир үлкәниң ады болуп, ол Гур велаятының янында, Мургап дерясының ёкарларында, Түркменистана якын ерлердедир.

«Китабы Дәде Горкутда» ек-ярым ерде Стамбул, Трабвузан, Гарадеңиз сөзлери душ гелйәр. Бу сөзлер эмели суратда соң гошулан ве Горкут Ата билен хич багланышмаян ве багланышып билмежек сөзлердир. Меселем, Стамбулы түрклер диңе 1453-нжи йылда Султан Мухаммет икинжиниң дөврүнде басып алярлар. «Китабы Дәде Горкудың» биринжи сетиринде, биринжи сахыпасында болса Горкут Атаның пыгамбер заманына ве Мухаммет дөврүне якын заманда яшандыгы айдыляр. 1453-нжи йылда түрк хәкимиетлигине гирен Истамбулың Мухаммет пыгамбер заманында гечен Горкут Ата билен нәме багланышыгы болар. Мунуң өзи ясама, галп, соң гошулан гүлкүнч ягдайдыр. Горкут Атаның дөврүнде Гарадеңиз ве Трабвузан сөзлери хем түрк терминологиясына гирмедик сөзлердир. Булар-да соң гошулан ве онуң китабының ерини гөркезмекде хич хили әхмиети ёк. Классык эдебиятың әхли гечен романларында гахрыманлар башга-башга ерлерде херекет эдйәрлер. Меселем, парс халк эпосы «Эмир Арсланың» ватаны рум, ягны эпосың баш гахрыманы Эмир Арсланың ватаны Рум онуң сөйгүлиси Феррухлуканың ватаны Перен, Алышир Новайының «Перхат ве Ширин» поэмасының баш гахрыманы Перхат хытайлы, онуң сөйгүлиси Ширин болса эрменистанлы. Түркмен дессаны «Зөхре-Тахырың» баш гахрыманы Тахыр татар илинден, Махым болса Багдатдан, «Гүл-Билбил» дессанының гахрыманы Билбил Турандан, Гүл болса арап юрдундан. Шоңа етмек үчин Билбил Стамбулы өтүп гечмели боляр. «Шанамада» Бижен Эйрандан, Менижe болса Турандан, Нызамының «Хусров ве Ширининде» Хусров Эйрандан, Ширин Эрменистандан, Меръем Румдан, Алышир Новайының «Сабгаи сейярасында» Бәхрам Эйрандан, Диларам болса Хытайдан. Бейле ягдай әхли халкларда гечмиш эдебиятың айратынлыгыны гөркезижи бир тарап болупдыр. Ёкаркы ясама суратда «Китабы Дәде Горкутда» соң гиризилен шәхер атлары хем иң болманда шейле хәсиетли болуп билерлер.

Китапда, ягны «Китабы Дәде Горкутда» бирже ерде хем түрк я-да азербайжан сөзүне душ гелмек болмаяр. Эмма «огуз» сөзи хер сахыпада душ гелйәр. «Түркмен» сөзи болса ики ерде душ гелйәр. «Түркмен сөзүниң биринжи душ гелйән ягдайыны биз гөркезип гечдик. Икинжи бир ерде душман тарап огузлара йүзленип: «Огузың арзысы түркмениң дәлисине меңзәр» диййәр. Манысы: Огуз, түркмен диңе дәли-дивана болан махалында арсыз болуп билер. диймекдир.

Шу ерде ене бир ягдайың үстүнде дуруп гечйәрис. Бирнәчелери түрк тәсирине дүшүп, Түркменистандан огузлар топар-топар болуп Кичи Асия тарап акдылар, шол ерлери юрт эдиндилер, шонуң үчин Горкут Ата шол ерлере дегишлидир» диййәрлер. Олар биринжиден, шол огузларың түркменлер боландыгыны гизлемәге чалышярлар. Олар селжук түркменлери болупдырлар. Булар догры, Түркменистанда ве Эйранда селжук дөвлетини дөретмек билен бирликде, Кичи Асияда ве Ыракда хем селжук-түркмен империясыны дикйәрлер. Йөне Кичи Асия диңе 50 мүң түркмен-огуз-селжук аралашыпдыр.

Огуз-түркмениң Кичи Асыя аралашмагының Горкут Ата хич дахылы ёк. Горкут Атаны шол ягдайлар билен багланышдырҗак болян адамлар- түркмен халкының медени ве эдеби мирасларыны өзлешдирмек ислейәрлер, я-да башга халка йөңкемекчи боляр лар. Асла болуп билжек ве ёл берилжек ягдай дәлдир.

Горкут Ата ве онуң «Китабы Дәде Горкут» китабы селжукларың Кичи Азия ве Ырага болан йөришлериниден хас өң болуп гечен затлардыр, вакалардыр. Онуң шейледигини биз ёкарда гөрүп гечдик, олары бу ерде гайталап отурмалың.

«Китабы Дәде Горкудың» темасы, гахрыманлары ве идеялары

«Китабы Дәде Горкут» дүнйәде адь белли болан, замана сынагларындан гечен, өзүниң дурнуклыдыгыны субут эден, бирнәче юртларда, халкларда, шәхерлерде чап болуп халклар арасына яйрадылан түркмен гадым эдебиятының гахрыманчылыклы бир

эсеридир. Китабың гахрыманларының социал гелип чыкышына дегишли бир ягдайы биз белләп гечмекчидирис. Китабың гахрыманлары ёкары гатлакдан, беглер ве эмирлер диййәрлер. Эмма классык эдебиятындакы өлмез-йитмез эсерлериң хеммесиниң диен ялы гахрыманлары патышалар, беглер ве дөвлет улуглары болупдырлар. Фердөвсиниң «Шанамасының» гахрыманлары учлантутма ёкары гатлак векиллери, патышалар, рыцарлар, беглер ве шазададардыр. Нызамының «Хусров ве Ширин», Хусров Дихлевиниң «Ширин ве Хусров» Алышир Новайының «Перхат ве Ширин» поэмаларының баш гахрыманлары Хусров, Перхат ве Ширин ве бейлеки гахрыманларының хеммеси шалар ве шазададардыр. «Лейли ве Межнун» поэмаларының гахрыманлары Лейли ве Кайс хем социал гелип чыкышы боюнча ёкары гатлакдан — арап эмирлериндендир. Алышир Новайының «Седди Искендери» романының баш гахрыманы Александр Македонский император, онуң аяллары ның образлары болса ша гызларыдыр. Шу Алышир Новайының «Сабган сейяра» поэмасының баш гахрыманы Бәхрем патыша ве онуң төверегиндәкилер болса ёкары гатлак векиллеридир. Абдырахман Жамының «Саламан ве Эбсал» поэмасының гахрыманы патышаның оглудыр. Парс халк эпосы «Рустемнаманың» гахрыманлары ёкары гатлак векиллери (гахрыманчылыклы ышкы эпос) «Эмир Арсланың» гахрыманлары Эмир Арслан ве мелике Фаррухлука патыша огуллары ве патыша гызларыдыр. XII асыр гадымы эдеби ядыгәрлиги болан «Слово о полку Игореве» эпосының баш идеясыны К. Маркс рус князларыны монголларың гаршысына бирлиге чагырмак» дийип, белләп гечйәр. Л. Толстойың «Уруш ве парахатчылык» романының баш гахрыманларының бири М. И. Кутузов гошун сердары, өзүниң социал гелип чыкышы боюнча ёкары гатлакдандыр. Юсуп Баласагунлының «Кудатгу билик» поэмасының гахрыманлары хем патышалар, гошун сердарлары ве сувбашылардыр. Түркмен классык эдебиятының адь белли эсерлери «Зөхре-Тахыр», «Лейли-Межнун», «Саятлы-Хемра», «Гүл-Билбил» ялы эсерлериң хем баш гахрыманлары тутуш ёкары гатлак векиллеридир. Шекспириң эсерлериниң көпүсиниң гахрыманлары

социал гелип чыкышлары боюнча ёкары гатлак векиллеридир. Гадымы дөвүр, умуман, гечмиш эдебиятың векиллери, эстетикасы чепер эдебиятың гахрыманлары гелип чыкышлары боюнча хайсы гатлакдан болмалы диен меселәни өз өңлеринде гоюп билмәндирлер. Галыберсе-де, шоларың көпүси эдебият ишинде дөвлет ве сыясат иши билен йүзбе-йүз болупдырлар. Шонун үчин хем өзлериниң нукдайназарындан дөвлет ве сыясат ишине эдебият аркалы тәсир этмекчи болупдырлар. Шонуң үчин хем олар гахрыман хөкмүнде дөвлет меркезинде дуран, я-да шонуң төверегиндәки адамлары гахрыман хөкмүнде сайлап алыпдырлар. Гадым түркмен языжысы Горкут Атаның «Китабы Дәде Горкудының» гахрыманларының ёкары гатлакдан болмагы хем шейле ягдайлар билен дүшүндирилйәр. Чеперчилиги боюнча-да «Китабы Дәде Горкут» дүнйә эдебиятының генч ве хазыналарындан биридир. Шейлеликде, инди «Китабы Дәде Горкудың» образларының анализине гечелиң. Озалы билен биз «Китабы Дедә Горкудың» темасының гахрыманчылыкдыгыны ве идеясының гораныш хәсиетлидигини хем-де спортың эсерде төвереклейин шөхлеленендигини беллемелидирис. Биринҗи боюң гахрыманы Бугаҗың образында гахрыманчылык ве адамың беден тайдан сагдын хем гүйчли болмагы өңе сүрүлйәр. Бугач он бәш яшлы оглан махалында буга билен гөрешйәр. Онуң маңлайындан бир юмрук салып вели буганың эсси айылып, ыза чекилип йыкыляр. Спортуң адам дурмушындакы актив әхмиети гадым дөвүрлерде билинипдир ве өңе сүрлүпдир. Бу бойда Дерсе ханың кырк беглериниң образында бахылчылыгың ве гөриплигиң адам дурмушында отрицатель бир факторлыгы айдын беяныны тапяр. Бугач буганы еңенден соң, онуң гахрыманчылыгы иле белли боландан соң, Дерсе ханың янында онуң мертебеси улаляр. Дерсе хан оңа өз янындан ер берйәр, оны өзүниң эсасы даяңҗы эдинйәр. Бу ягдай билен Дерсе ханың кырк йигиди ылалашмаяр. Олар муны өзлериниң хер янында гөзден дүшмеги ве ыгтыбарларының гачмагы хасап эдйәрлер. Шу ягдайың өзи адамзат дурмушына махсус болан, хемише тә шу вагта ченли болуп гелен ягдай ялы болуп гөрүнйәр. Бу ягдай дүрли халкларың, дүрли дөвүрлериң, дүрли эдебиятларында гиңден өз беяныны тапыпдыр. Фердовсының «Шанамасында» Рус-

темиң гамасындан яраланан Сухраба нуш дерман герек боляр. Эмма гөрүплер тә Сухрап өлйәнчә, нуш дерманы оңа етирмән саклаярлар. Новайының Перхады хем гөриплик себәпли гарры кемпириң алындан өлйәр. Ики сөйгүли Бахар билен Хошгелдиниң арасыны ачмак үчин, олары бири-биринден соватмак үчин хайын Елли Заман көп төхметлер атып, көп хилелер гуряр. Шу хили ягдайы эдебиятлардан герегинче тапмак боляр. Буларың хеммесинде гөриплигиң адам дурмушында отрицатель бир факторлыгы, адамзадың шу кесел билен хемише йүзбе-йүз болуп гелендиги, адамзадың өңе гитмегинде шу кеселе гаршы гөрешмек биринҗи шертлерден болуп дуряндыгыны гөрмек боляр. Ялталар, хайынлар, огры адамлар хич хачан идеал дереҗә ченли ёкары галмак угрунда чалышман, онуң ялңыз зәхмет билен амала ашяндыгыны билип, идеал адамы өз дережелерине ченли песе дүшүрмек угрунда чалышярлар. Бу ёл болса олар үчин эмгенмек талап этмейәр. Дерсе ханың кырк беги гелип, Бугаҗы атасына яманлаярлар. Оны дәдесиниң эли билен айырмакчы болярлар. Олар Дерсе хана: «Оглуң ниреде гөзел болса, чекип аляр, арак ичйәр, пьянчылык эдйәр, ава чыкяр хем огуз үстүне йөрүш этди» диййәрлер. Кырк бегине жаныны ынанып йөрен Дерсе хан: «Огланы гетириң өлдүрейин» диййәр. Эмма, кырклар ханың бу планыны макулламаярлар, олар өз планыны хөдүрлейәрлер. Авлагда Бугаҗы ат чапдырып, кейик ковуп барян халында Дерсе ханың өңүнден гечирмели, Дерсе хан-да оны ок билен атып урмалы эдйәрлер. Бу хайынлар өз планларыны амала ашырмак үчин хер ики тарапы алдамаклыга эсасланярлар. Авлагда олар Бугажа: «Сен кейик ков-да хан өңүнден өт, атаң сениң ок атмакда мергенлигини гөрмек истейәр» диййәрлер. Йигит алданяр, шейле эдйәр. Дерсе хан оны ок билен уруп йыкяр. Чөлде тәк өзи имдатсыз ятан Бугажың үстүне медицина бир Хыдыр образында гелйәр. Ол муны эне сүйди билен бежерйәр, лаг чечеги дийип гөркезйәр. Шу эмлеп хем Бугач гутуляр. Бу ерде конфликт довам эдйәр. Кырк намарт Дерсе хана эден хыянатларындан горкуп, оны данып, душман тарапа табшырмага алып гидйәрлер. Бугажың гахрыманчылыгы кырк намарда гаршы сөвешде хас хем айдың йүзе чыкяр. Бугач душманларын ызындан ковуп етйәр. Атасыны бошадяр. Илки Дерсе ха-

ның өзи элини чөздүрип Бугажа гаршы чыкяр. Кесекиниң эли билен урушмак, я-да ики душманы бири-бири билен урушдырмак ве өзүң кеседен томашакәр болуп серетмек хем хәким топарының сөйгүли сыясатларындан бири болупдыр. Душман тарапың бу сыясатына бу ерде диалог гаршы гоюляр. Адам дине диалог үсти билен бири-бирине дүшүнишип билер—дийилйәр. Дерсе хан билен Бугач диалог үсти билен билен таныширлар ве душманы еңйәрлер. Оларың арасындакы диалог түркмен эдебиятына махсус болан айдышык сунгаты билен амала ашяр. Бу бойда Энәниң огла болан мәхри ныгталыпдыр. Сөйги, эне сөйгүси огланы халас эдйәр. Бу ерде Сөйги ве гөрүплик бири-бирине гаршы гоюляр.

Икинжи бапда Салур Газаның өйүнин душманлар тарапындан таланышы ве Салур Газаның адалатлы сөвеши язылып гөркезилйәр. Бу бойда китапда асла агрессив рухуң ёклугы ве онуң бүтин мазмунының горанмак идеясына ёгрулландыгы, шонуң билен бирликде, гораняң тарапың хас үстүн, гайдувсызлыгы ве таланчы тарапың горкак, ялңыз пурсат арап, огруларча херекет эдйәндигини гөрмек боляр. Салур Газан авда ка, душман Салур Газаның юрдуна хүжүм эдйәр ве онуң горанышсыз галан обасыны, эмләгини талап алып гачяр. Бу бой боюнча бирнәче ягдайы белләп гечмели. Адам нәче батыр-да болса, саклыгы элден бермели дәл, гапыл галмалы дәл. Ине, гөрйәрмисиңиз, саклыгы элден берен, гапыл галан Салур Газаның өйи таланды, юрды тоздурылды. Ене бир пурсат душманың ичалысының говы ишлейәндигиниң китапда ныгталып гөркезилмегидир. Ол хемише огуз тарапыны аңлап гезйәр. Огуз тарапының гапыл галан еринде, гүйжүниң аз еринде, говшак еринде, деррев шол пурсатдан пейдаланяр, оны өз юрдуна хабар берйәр. Бу ерде саклык идеясы душман тарапың ичалысына гаршы гөрешмек ве ондан хемише хабарлы болуп гезмек, оны тапмак, ёк этмек идеясыны-да өз ичине аляр. Бир предметден я-да белли бир жемгыет вакасындан догры нетиже чыкармак үчин, оңа хайсы тарапдан чемелешилсе догры болжакдыгыны аныкламак үчин, оны өвренмек зерурдыр. Оны өвренмән ондан өз бәхбидине я-да жемгыет бәхбидине асла бир дегерли нетиже чыкармак мүмкин дәлдир. Ичалы сени предмет хөкмүнде өвренйән, өвренмек нетижесинде сениң хайсы тарапыңдан чемелешилсе сени ёк этмек мүмкинлигини аныклаян, сениң иң горкунч душманыңдыр. Оңа гаршы гөрешиң ялңыз серишдеси онуң үстүни ачмак ве оны ёк этмекдир. Шейле идеялар еке бу бойда дәл, эйсем бейлеки бойларда хем гиң беяныны тапыпдыр. Салур Газаның гахрыманчылыклы образы бу бапда айдың шөхлеленйәр. Ол хак ве адалатлы иш үстүнде сөвешйәр. Ол өз есир болан адамларыны душман үстүне гидип азат эдйәр. Ол душманың зулмы билен разылашмаяр. Оны икилән шейле ишлере эл уруп билмез ялы эдйәр.

Шулар билен бирликде, бу бойда огуз гошунының бихасаплыгы ныгталып гөркезилйәр. Огуз гошунлары лешгер-лешгер болуп бири-бириниң ызындан Салур Газаның көмегине гелип, етишип дуряр лар. Бу ерде Салур Газаның хелейи, түркмен аялы Бойы Узын Бурла Хатын хем гаты акыллы ве утур тапыжы аял хөкмүнде гөркезилипдир. Ол есирликде бир топар кенизлериң ичинде асла өзүни танатмаяр. «Ким Салур Газаның аялы» дийлип соралан сорага, бейлеки аяллар «мен» дийип жогап берйәр. Түркмен аялы бүтин бай түркмен эдебиятының әхли эсерлеринде вепалы аял хөкмүнде суратландырыляр. Шу ягдай аял образыны ишлемекде, гадым дөвүрлерден башлап, тә шу гүне ченли бир дәп болуп гелипдир. Гаража чопаның образы бу китапда ишленен эгирт образларың биридир. Гаража чопан өзүниң социал гелип чыкышы боюнча ашакы гатлакдан, зәхметкеш адамдыр. Бу ерде айратын хем онуң эгиртлиги ныгталып гөркезилйәр. Ол гоюнлары гөтерип, душманы атып өлдүрйәр. Онуң сапаны бейлеки адамларың сапанларындан хас улы, геримли. Салур Газан оны агажа баглаяр. Ол бир «хоп» билен агажы көкүнден гопаряр. Шонуң билен бирликде, Гаража чопанда гайрат ве ватанчылык дуйгусы гайнаяр. Ол малының кесекиниң элине дүшмегине, юрдуның адамларының есирликде душман элинде хорланмагына асла разы болмаяр. Гаража чопан «Китабы Дәде Горкутда» ишленен бейлеки эгирт образларың биридир. Эгер биринжи бапда Бугажың образы өңе сүрлен болса, бу бапда Гаража чопаның образы өңе сүрүлйәр. Адам хем батыр болмалы, хем сагдын болмалы , хем голлары чыгымлы болма-

лы, даяв, пәлван, бөке болмалы, йөне гарыплы болмалы дәл. Шейле болмак үчин спорт билен мешгулланмалы.

Үчүнжи бап шейле башланяр. Баяндур ханың мейлисинде Бай Бүре бег оглы ёклугындан зейренйәр. Шу ягдайың өзи бүтин гечмиш түркмен эдебиятына дегишли, дәп болан ягдайдыр. «Зөхре-Тахыр» дессаны Бабахан патышаның ве онуң везири Бахыр везириң оглы, гызы ёклугындан башланяр. «Шасенем-Гарып» дессаны Шаапбасың ве онуң везириниң оглы-гызы ёклугындан башланяр. Башга-да энчеме дессанлар шейле ягдай билен башланяр.

Түркмен классык поэзиясында хем огул-гыз темасы меркези орунларың бирини эелейәр. Шу меселәни тема эдинмедик екеже-де шахыр ёкдур.

Огулдыр дөвлетиң башы,
Гыз хем болса көңүл хошы.

(Гөроглы)

Оваллдан мал ягшы, малдан баш ягшы,
Баш дөвлетин тапан мала серетмез.

(Зелили)

Етишер нәкесден ханжарлы сүтем,
Дөвделешип дәрди, бәши герекдир.

(Кәтиби)

Шейле мысаллары нәче герек болса гечмиш поэзиямыздан тапмак мүмкиндир. Бу ягдайларда халкың иң зерур хажаты өңе сүрүлйәр. Бу ягдай түркмен эдебиятының шу дәби «Китабы Дәде Горкутда» хем өз беяныны тапыпдыр. Өзүниң темасы, агзаян гозгаян меселелери боюнча Горкут Атаның бу китабы түркмен эдебиятының циклине, ягны түркмен эдебияты эсерлериниң циклине гирйәр. Шу ягдай бу бойда дәл, эйсем биринжи бойда хем шөхлеленипдир. Мейлисде кимиң оглы болса ак өйде, кимиң гызы болса гызыл отагда, кимиң огул-гызы болмаса, гара отагда отурдылыр. Оглы-гызы ёгуң астына гара кече дүшелйәр. Баяндур хан: «Оглы-гызы ёгы худай гаргапдыр, биз хем гаргарыс, белли билсин» диййәр. Бу бапда Бүре бег билен Бижан бег: «Эгер икимизиң огул-гызымыз болса, гой олар бири-бирине адаглы болсун» диййәрлер ве ант ичишйәрлер. Шу ягдайы түркмен дессанлары «Зөхре-Тахырда», «Шасенем-Гарыпда»

ве башга-да бирнәче дессанларда гөрмек боляр. Асла бу ягдайың өзи түркмен эдебиятына махсус болан бир дәпдир. «Алма агажындан узага дүшмез» диен рус накылы бар. Түркмениң бу дессанлары-да өзлериниң агачларының бири болан «Китабы Дәде Горкутдан» узага дүшмәндиклери тебигы ве кануналайык бир ягдайдыр. Бүре бегиң оглы боляр. Бижан бегиң гызы боляр. Бүре бегиң оглуна Бамсы Бирек, Бижан бегиң гызына Чечек ат гойярлар. Бу бойда илки беллениилмели ягдай ол хем болса Бирегиң ёкаркы бойларың гахрыманлары ялы эгирт адамдыгыдыр. Буларың эгиртлигини йүзе чыкарыш серишдеси дүрли-дүрлидир ве реңклидир. Бу эгиртлиги бир ерде аркасына даңлан агажы гопармак үсти билен, башга ерде, буганың маңлайына бир юмрук салмак билен оны энтиретмек аркалы йүзе чыкарылса, бу бойда Бирек үчин айратын ок-яй, айратын гүрзи, айратын атың герекли билен йүзе чыкарыляр. Китабың хемме еринде адамың жемгыетдәки ве дөвлетдәки орны онуң битирен иши билен кесгитленилйәр. Иш битирмедик оглана хат-да ат хем гоюлмаяр. Бамсы Бирек өзүне гойлан ады иш битирип газаняр. Ол дәдесиниң өзүне совгат гетирмек үчин иберен кервенини галтаманлардан гутаряр, таланан малларыны гаракчылардан гайтарып алып берйәр. Бирегиң биринжи гахрыманчылыгы шу эпизодда йүзе чыкяр. Бу китапда гахрыманларың гүйчлери хич вагт адалата гаршы гоюлмаяр. Ол хемише гара гүйчлере гаршы гоюляр, ол гүйчлер адамларың азатлыгы угрунда, ховпсузлыгы угрунда, элларың хатарсызлыгы угрунда гара гүйчлере гаршы гөрешйәр. Бу китапда дине «бег» сөзи бар. Шол бег сөзлерини айырсаң, китап долы суратда халкы эсер болуп дуряр. Ёкары гатлагың халк бәхбидине гаршы гойлан ериңе асла душулмаяр. Гүйч, сагдынлык, гайдувсызлык, спорт еке бир эркеге дәл, эйсем аяла-да зерур болан хажатдыр диен идея китапда айдың беяныны тапыпдыр. Бамсы Бирек бир бөлек кейиги ковуп баршына гөк чайырлыкда дикилен гырмызы чадырың үстүнден баряр. Бу гызыл чадыр Бирегиң адаглысы Чечегиң чадырыды. Чечек: «Ким мени ярышда еңсе, гөрешде йыкса, ок атмакда менден озса, мен шол йигиде барарын» диййәр. Бирек гыз билен ок атышяр, ат чапышяр, гөреш тутушяр. Оны

зордан еңйәр. Хас догрусы гөрешде илки еңип билмейәр. Ахырында онуң гөвсүнден тутуп, гыжындырып еңиш газаняр. Бу ерде Чечек хем эгиртлериң бири хөкмүнде гөркезилйәр. Бу ерде спорт меселеси көптараплылыгы билен йүзе чыкяр. Ол түркмен дурмушында гүйжүң, гүйменжиң эсасы йүзе чыкыш формасы болупдыр. Бу ерде түркмен эдебиятының темалары билен баглылыкда бирнәче ягдайы белләп гечмегимиз зерурдыр. «Гөроглы» эпосында Харман Дәлиниң образыны алып гөрелиң. Харман Дәли шазада аял. Ол ким өзүни гөрешде, ярышда, ок атышмакда еңсе, шол йигиде әре чыкжакдыгыны ыглан эдйәр. Гөроглы биринжи гезекде гөрешде Харман-дәлиден йыкыляр. Диңе икинжи гезекде оны еңйәр. Харман Дәли образы билен Чечек образы, такмынан, бир образдыр. Бирек хем шу эпизодда Гөрогла чалым этмән дуранок. Ене бир белленилип гечилмели ягдай «Китабы Дәде Горкутда» гыз хемише гызыл реңк билен аламатландырыляндыр. Гызы болан гызыл отага дүшүрилйәр. Гызың үстүне гызыл отаг дикилйәр. Түркмен халкында, шонуң билен бирликде, түркмен гечмиш эдебиятында гыз, эсасан, гызыл, соңра болса яшыл көйнек билен сыпатландырыляр. Гызыл реңк түркмен аялы, гызы үчин иң дүшүмли ве хәсиетлендирижи реңк хасап эдилйәр. «Саятлы-Хемра» дессанында «Яр гырмызы гейиниpдир» диен йөрите, бүтеви шыгыр бар: Кемине «Бихуда ашык болдум шол доны гырмыза мен» диййәр. Молланепес «Зөхре-Тахырда» Зөхрәни бир ерде шейле гөркезйәр: «Икиси Лейли Межнун дек, бири гызыл, бири лажүверт гүлгүн лыбасларыны гейип...» Бу ерде Зөхрәниң көйнеги гызыл гөркезилйәр. «Гырмызы» диен йөрите халк айдымы бар. Шол айдымда болса түркмен аялының дуршуна гырмызылыгы васп эдилйәр. «Ләле киби эндам-жаның гырмызы» диен масраг шол шыгырдан бир сетирдир. Кемине башга бир ерде «Гырмызы геен эй достум, сәхер вагты гүле гел» диййәр. Умуман, классык түркмен эдебиятында дессанларда-да, гошгуларда-да түркмен аялы суратландырылан еринде хемише түркмен аялы гызыл гейимлидир. Бу ягдай хем алманың агажындан узага душмейәнлигине бир шаятдыр. Бирек өйлендирилйәр, оңа Чечеги алып берйәрлер. Өйлендирмек дессуры бүтинлей түркмен дессурыдыр. Бу ерде өйленмек

эсасында адаглылык дәби ятяр. Бу түркленлериң бир дәбидир. Соңра савчы хөкмүнде Горкут Ата иберилйәр. Бу-да түркмен дәбидир. Соңра галың кесилйәр. Бу-да түркмен дәбидир. Галың нәче пис дәп болса-да ол хәзир хем түркменлерде дәп болуп гелйәр. «Гирдеге» салмак бу хем дәпдир. Түркменлерде «гирдеге» хәзир «өрүк өй» дийилйәр. Биринжи гиже өйленен йигиди өз гелни билен өрүк өе гиризйәрлер. Шол өрүк өе Бирек хем гелни Чечек билен гиризилйәр. Эмма, душман голайда, Бирек ве бейлеки огуз беглери саклыгы әлден берйәрлер. Бирек өйленен гижесинде онуң өрүк өйүне душман атлары чозуп гирип, Биреги есир эдип алып гидйәрлер. Вакалар гаты тебигы яйбаңланяр хем чепер ваканы яйбаңландырмакда түркмен эдебиятының белли дережеде тежрибе йыгнандыгына шаятлык эдйәр. Бирек 16 йыл душман есирлигинде галяр. Гала бегиниң гызы Биреге ашык боляр. Шол гыз Биреги туссаглыкдан чыкаряр. Бирек озан гейиминде өйлерине гайдып гелйәр. Онуң үч бажысы гара гейимли. Бу ягдай хем түркмен классык эдебиятында дүрли өвшүн билен суратландырылан ягдайлардыр. «Саятлы-Хемра» дессанында Хемра Саядың гөзлегинде Гызылалма (Рим) шәхерине гидйәр. Онуң ызында Селби яс чекип галяр. Хемра узак йыллар йитйәр. Селби ызында гара гейип яс тутяр. Ахырда Хемра гайдып гелйәр. Ол бир озан, багшы формасында Селбиниң өйүне гелйәр. Бирек өз бажылары билен шыгыр, айдышык үсти билен сөзлешйәр. Хут шонуң ялы хем Хемра Селби билен шыгыр ве айдышык үсти билен сөзлешйәр.

Яланчы оглы Яранжык Чечеги өзи алмак үчин «Бирек өлди» диен мышы яйрадяр. Чечеги Яранжыга бермекчи болуп той тутярлар. Бу тоя Бирек гелип етишйәр. Бу ягдайы Гарыбың Шасенемиң Шавеледе бердим эдилип тутулан тоюның үстүне гелмеги билен деңешдирмек өрән тебигы бир ягдай болар. Илки билен бир ягдайы беллемекчи болярыс. Биреги бажысы илки гөренде оңа шейле диййәр:

Опул-опул йөрүшиңден,
Аслан киби турушыңдан,
Гаңрылубан бакышыңдан,
Агам Бирегe меңзелердим озан сени.

Гарып узак айралыкдан гайдып гелйәр. Ол озан

гейминде илки эжесиниң янына баранда эжеси оңа: «Йөришиң балама меңзәр», «Чалшың балама меңзәр», «Бакышың балама меңзәр» диен ялы сөзлер билен йүзленйәр. Соңра Гарып озан гейиминде Шасенемиң тоюна баряр. Бу тойда Шасенем Шавеледе никаланып берилйәрди.

Спорт бу бойда өзүниң гиң беяныны тапыпдыр. Йигитлер ок атышып отыркалар, Бирек хем олара гошулып ок атяр. Ол өз окуны йүзүгиң халкасындан гечирйәр. Шундан соң, Бирек гелин болҗак гыз Чечек ве онуң төверегиндәки гызларың янына баряр. Бирек той үчин хәзирленип дуран газанлары агдарышдырып, нахарлары дөкүшдирибериәр. Бу ягдай «Саятлы-Хемра» дессанында Ашык Ахмедиң Саятханың багына гирип, шахалары дөвүшдирип, алмалары какышдырыбермегинде гайтадан өз беяныны тапыпдыр. Бу ерде ене бир беллемели ягдай адамлара айралыгың гаты агыр дүшйәнлигидир. 16 йыл Бирегиң пыракында Бай Бүре бегиң агламакдан гөзлери көр боляр. «Шасенем-Гарып» дессанында Гарыбың энесиниң гөзи оглунын айралыгындан аглап көр боляр.

Шу ерде кырк йигит хакында бирнәче сөз айдалың. Кырк йигит «Китабы Дәде Горкутда» хер бир гахрыманың ёлдашыдыр. Мунуң өзи шол заманың гошун бирлиги болан болмагы мүмкиндир. Бу ягдай түркмениң XVIII—XIX асырлардакы эдебиятында өз беяныны айдың тапыпдыр. Гөроглының хемише янында кырк йигиди боляр. «Зөхре-Тахыр» дессанында Молланепес Мойсепит сердары тарыплап шейле диййәр:

Кырк йигит сиз ады әлеме долан,
Ниже душманлары дербедер кылан,
Зөхре диййип, совеш этсем ша билен,
Хәзир болуң ошол кәре етишсем.

Кырк йигит «Юсуп-Ахмет» ве башга дессанларда хем көп гайталаняр. Бу ягдайлар хем «Китабы Дәде Горкут» билен ондан буяңкы түркмен эдебиятының айрылмаз, үзүлмез бағланышыгыны гөркезйән делиллеридир.

Бирек өйленип, Чечек билен өрүк өе гирен гиҗесинде: тә кырк йигидим зынданда ятырка, эшрет маңа харамдыр» диййип, Чечек билен өз арасына гылыч гоюп ятяр. Бу ягдайы «Зөхре-Тахыр» дессанында хем гөрмек боляр. Багдатда Тахыры өйлендирип, оңа Махымы алып берйәрлер. Тахыр, Зөхрә хыянат этмежеклигиниң аламаты хөкмүнде, Махым билен өз арасында гылыч гоюп ятяр. Бирек гидип, сөвешип кырк йигидини бошадып гелйәр. Ондан соң Чечегиң гойнуна гирйәр. Кырк гиҗе-гүндиз той боляр.

Бу кырк гиҗе-гүндиз хем түркмен дессанларында гаты йөргүнлидир.

«Газан бегиң оглы Ораз бегиң туссаг болдугы» боюнда баш идея душмандан гапыл галмазлыкдыр. Салур Газан ава чыкяр. Гапыллыкда душман онуң үстүне чозяр. Оглы Оразы есир эдип алып гидйәрлер. Бу бойда Салур Газаның гахрыманчылыгы, Бойы Узын Бурла Хатының образында түркмен аялының мердана кешби айдың беяныны тапыпдыр.

«Довха Гоҗа оглы Дәли Думрул» боюнда вепалы аялың сөйги дережеси айратын серишделер билен йүзе чыкарылыпдыр. Бу ерде Аҗалы етен Дәли Думрул үчин онуң дерегине ата-энеси өз җаныны бермәге разы болмаяр. Эмма онуң аялы өз җаныны бермәге разы боляр. Бу ерде ата-энәниң огул үчин җанындан гечмәге разы болмайшы вепалы аялың сөйги дережесини ачып гөркезмек үчин бир серишде хөкмүнде уланылыпдыр.

Гаңлы Гоҗа оглы Хан Төрели» бойы йөрите спорта ве эдерменлиге багышланыпдыр. Бу ерде спорт, эдерменлик Хан Төрели билен патышаның өкүзлериниң, буграсының ве ёлбарсының арасында болан тутушмаларда йүзе чыкяр. Төрели өкүзиң гуйругындан тутуп оны айлап ере чаляр-да богазлаяр. Бу ерде чаканлык: уссатлык, мертлик бирлешйәр. Өкүз бат билен хүҗүм эденде, Төрели онуң өңүнден совулмагы başарыр. Нетиҗеде, өкүзиң бурны гума сүсдүрилйәр. Бу ёкаркы хайванлары еңип, Хан Төрели Сүлүҗан хатыны аляр.

Сүлүҗан хатының образында Саят хана меңзешлик ве умумылык көп. Сүлүҗан хатын билен Төрелиниң арасы дегенде, Сүлүҗан хатын горанмакчы болуп, ок атмакда өзүниң хүнәрини субут эдйәр. Диңе шондан соң, Төрели оны өлдүрмекден гечйәр. Саят хан Мәмметсөйүн сердар билен душанда, өзүниң ок атмакдакы уссатлыгын гөркезип, ондан гутуляр. Умуман, Сүлүҗан хатының образы түркмен эдебиятында Саят ханың деңинде дуран бир гахрыман аял образыдыр.

«Қазылык Гожа оглы Егенек» боюндакы Қазылык Гожаның ыкбалы ойланышыксыз херекет эдйән, адалат чәгинден чыкан дөвлет ве сыясат *адамының* ыкбалыдыр.

«Бесатың Депе гөзи өлдүрмеги» диен боюнда илки мен «бусат» сөзи хакында айтмакчы боларын. Бусат сөзи—«түм, гарамык, гараңкы» диймекдир. «Бусат» сөзүниң «ораза» манысы-да бар. Өңки эдебиятларда «бесат» дийлип алнаны үчин биз-де «бесат» дийдик. Бу боюң гахрыманы Бусата шу сөзүң ат хөкмүнде гоюлмагының себәби шейле. Огуз обасына ягы дөкүлйәр. Гараңкы гижеде оба гачяр. Ораз Гожаның бир яшлы оглы гиже түмлүгинден дүшүп галяр. Оны бир ёлбарс эмдирип эклейәр. Ол огланы ханың йылкычысы тапып гетирйәр. Оглан гараңкы гижеде дүшүп галаны үчин, Горкут Ата она Бусат ат дакяр. Шу ерде ёкарда, өң агзап гечениміз, туманлы гүн дүйә инени үчин Горкут Атаның Дүели Қайының оглуна Туман хан адыны дакандыгыны ятлаң. Бесатың шөхраты хем гахрыманчылык билен баглы. Бу ерде автор Бесаты чагалыкдан ёлбарс сүйдүни эмендиги билен тапавутландыряр. Аслы ёлбарс болуп, ёлбарс сүйдини эмен адам горкы-үркүни билмез, дийип, өңүнден ныгтап гөркезйәр. Депегөз гара гүйҗүң символы. Ол хер гүнде көп гоюн иййәр, онуң үстесине-де адам иййәр. Булары ол огуз обасына салгыт хөкмүнде төледйәр. Хич ким Депегөзе яваш билмейәр. Себәби, оңа ок, гылыч кәр этмейәр. Гахрымана, ягны гара гүйч векилине ярагың кәр этмейши онуң эндамындакы сонут билен баглыдыр. Йөне чепер эдебиятда шол хемише догабитди гөркезилйәр. Бесат Депегөзүң дине гөзүниң этдендигини билйәр. Ол уклап ятырка, онуң гөзүне бир демир чиши гыздырып сокяр. Шейдип, оны көр эдйәр. Бесат билен Депегөзүң сөвеши Депегөз көр боландан соң хем довам эдйәр. Бу икисиниң арасындакы сөвешде хиле, угур тапыжылык хем актив ярәг хөкмүнде өңе сүрүлйәр. Депегөз алдамак ёлы билен Бесаты гүнбеде гиризйәр. Ол соң гүнбедиң гапысыны баглап, сермелемек билен Бесаты тапмакчы боляр. Шу ерде Бесат алаҗыны йитирип, дин көмегине япышяр. Гудрат билен гүнбед ярыляр. Бесата ёл ачыляр. Бу ягдая меңзеш бир эпизоды «Зөхре-Тахыр» романында хем сынламак боляр. Тахыр узак чөллери сөкүп, өз ватанына якынлашяр. Ине, бирден онуң өңүнде гөге баш чекип отуран бир даг кесерип дуряр. Тахыр алаҗыны йитирип, дин көмегине япышяр. Гудрат билен бирден даг ярыляр, Тахыра ёл ачыляр. Бесат Депегөзи өлдүрип өз халкыны онуң зулмундан гутаряр.

«Бөкел оглы Амраның боюнда» Салур Газаның мейлисинде отуранларын арасында адамың шахсы укыбы, батырлыгы, ат, гылыч хакында гүррүң гидйәр. Ким өзүни, кимси атыны тарыплаяр. Салур Газан «Ат ишлемесе, әр өгүнмез» диййәр. Ат мерт йигидиң якын ёлдашы хөкмүнде. бүтин түркмен гечмиш эдебиятының ичинден эриш-аргач болуп гечйәр.

Ат деминден долды земину асман,
Хорасаның хакы, гирди билинмез.

(Магтымгулы)

Огланы үстүнде секиз мензилден,
Көп байрак алмага арап ат ягшы.

(Мисгингылыч)

Махал-махал хуруч эдип өзүнден,
Атланар сен ганым сары Оразым.

(Кемине)

Мейдан ичре жеңи маглум гайрылса.
Терс сөвешип арап атлар майрылса.

(Мәтәжи)

Дийселер: Атлан ха атлан,
Әр йигит гайрата гатлан.

(Магтымгулы)

Гырат аягың галдыр налың какайын,
Дызындан ашага хына якайын.

(Гөроглы)

Сөзүң гысгасы, өзүниң иң ажайып сетирлерини бедев атлара багышламадык түркмен шахыры ёкдур. Ат хемме ерде, классык эдебиятымызда әр йигитлериң вепалы ёлдашы хөкмүнде гөркезилйәндир. Ине, онуң башлангыҗы Горкут Атаның китабындан ве шуңа меңзеш бейлеки чешмелерден сувлапдыр. Бөкел аты эгермезлик эдип, хеләкчилиге учраяр. Эмма онуң оглы дәдесиниң атыны мүнүп еңиш газаняр. Бөкелиң адамчылыгындан гызма хәсиет ве өңки догры дәплери эгермезлик бар. Бу ерде еңиш газанан Амран ханың янында орун тапяр. Бу ягдайың үсти билен дөвлет-